Source: www.constitution.org

ليتواله

يوه لنډه پېژندنه

ليکونکي: ليوډ سپينسر او اندرسېج کراوسي

ژباړه: نورالله اتل

Download from:aghalibrary

پرېږدئ چي رڼا شي

ليتواله د روښاندۍ هغه څرېکه وه چي په ۱۸ پېړۍ کښې ټولې اوروپا راوبوږنوله. ټېکانه خو يې په پاريس کښې وه مګر ټولې اورپا ته وغزېدله او ان هغو ټاټوبيو ته ورسېدله چي اوروپايانو په امريکې کښې جوړ کړي ول. ليکوالانو او روشندويانو ۱۸ پېړۍ ته د روڼا يو پرتمين سوچ ورکړؤ.

د ليتوالې روشندويانؤ انګېرله چي دوي د يوۀ داسي ستر غورځنګ غړي دي چي د بشر د سترؤ هيلؤ او ځواکونؤ استازيتؤب کوي. دوي داسي سمون غوښتونکي ول چي په دې پوره پوره ډاډه ول چي خپل ګاي د ريښتينيؤ، کره کتنې او ورسې په مټ زباتولاي شي.

Source: www.henri-iv.com

(لوي ديارلسم) (لوي څوارلسم – لمرين باچا) (لوي پينځلسم) (لوي شپاړسم)

د ټؤلواکانؤ ځلا

د فرانسې ټؤلواکانؤ لکه لوي ديارلسم (۴۳ – ۱۶۰۶)، لوي څوارلسم – لمرين باچا (۱۷۱۵ – ۱۶۳۸)، لوي پينځلسم (۷۴ – ۱۷۱۰) او لوي شپاړسم (۹۳ – ۱۷۵۴) له پاريس څخه د ګردې نړۍ پلازمينه جوړه کړه، او په همدغه وخت کښې يې د فرانسې ليتوالې لره هم اورېدونکي و پينځول او هم يې موخه ورله وټاکله.

د ليتوالې ژبه فرانسوي وه. هرڅه چي به په فرانسوي کښې خپارۀ شول هغۀ به د ټولې اورپا لوستې او پؤهې ټولنې ته د منلؤ وړ ول. کومې پرتمينې او سترې ليکنې چي به په لومړي سر کښې په فرانسوي نۀ وې ليکل شوې هغه به په زغرده دغه نړۍواله ژبه کښې ژباړل کېدل. په ټوله نړۍ کښې « د پؤهې څښتنانؤ » به ويل چي دوي ټول د فرانسوي ليکوالانؤ شاګردان دي.

په دغو انديالانؤ کښې لکه د سکاټلنډ د ډېوېډ هيوم او ادم سميت، د امريکې له ټاټوبيو څخه بينجمين فرانکلين او تامس جېفرسن او له ميلان څخه سېسار بېکاريا او داسي نور ول. کله چي

Download from:aghalibrary

به دوي د پاریس په سالونو کښې ومنل شول نو دوي به ویل چې ایله اوس سم ځاي ته راورسېدل.

د اوروپا په درسته وچه کښې کانون پوهانو او شتمنې بورژوا فرانسي ته د یوې بېلګې په سترګه کتل.

د سسېکس یوه ودان ځمکه وال خپل زوي ته په لیک کښې ولیکل: « که څوک په فرانسوي پوهیږي نو په ډاډه زړه د ټولې نړۍ سیل کولاي شي او هیچېږي به د ژبې ستونزه و نه لري ځکه چې د فرانسوي ژبې ویونکي هرچیري شته، او هم به ډېر ښه ملګري پیدا کي. بله هیڅ ژبه داسي نه ده.»

د لیتکي لومړني بڅري

په ۶ مارچ، ۱۷۰۶، لارډ شافټسبري په خپل لیک کښې لا کلېرک ته داسي ولیکل:

« یوه برېښنده رڼا په درسته نړۍ خپریږي، په تېره بیا د اینګلستان او هالنډ په دوو ازادو هیوادونو باندي د چرته نه چي اوس د ټولې اوروپا چارې سرچینه اخلي.»

د ۱۷ پېړۍ په زیاتره برخه کښې هالنډ په اوروپا کښې ازادترین هیواد و. امستردم هر ډول ازادسوچو او هغو کسانو ته چي له خپله دینه اوښتي ول پنا ورکوله. په ۱۶۶۷ کښې د انګرېز فلسفي جان لاک (۱۷۰۴ – ۱۶۳۲) یوه لیکنه د زغم په اړوند (An Essay on Toleration) ولیکله. هغه د هغو پروټسټنټانو ډېر نیژدې ملګري و څوک چي د کاتولیکي باچا جېمز دویم (۱۷۰۱ – ۱۶۳۳) سره سخت چپ ول.

په ۱۶۸۳ کښې جان لاک اړ ایستل شو چي د هالنډ روټردم ته تېښته وکوي. هغه هلته خپلې سترې لیکنې لکه، د اینساني پوهنې په اړوند لیکنه (Essay Concerning Human Understanding) او د سرکار دوه تړونونه یا (Two Treatises of Government) ولیکلې. دغه دواړه کتابونه د هغې ورسې په سر کښې ول کومه چي د لیتوالي په ټول پېر کښې خورا ګرمه وه.

Download from:aghalibrary

Source: britannica.com

ویلیم دریېم او مېري دویمه

د اینګلستان « پرتمینه اوښتنه»

د اینګلستان پارلیمان د جېمز دویم له کاتولیکي پلوۀ کارونۀ خوښ نۀ ؤ نؤ ځکه خو یې هالنډي پروټسټېنټ ویلیم دریېم د اؤرېنج (۱۷۰۲ – ۱۶۵۰) او د هغۀ انګرېزې مېرمنې مېري دویمې (۹۴ – ۱۶۶۲) ته بلنه ورکړه چي د اینګلستان پر تخت باندي کښېني. هغوي هم له هالنډ څخه د اؤبؤ له لارې اینګلستان ته راغلل او د وینې له بهولؤ پرته خو د کال ۱۶۸۸ « پرتمینه » اوښتنه یې بریا ته ورسوله.

دغې اوښتنې په څرګنده تؤګه د انګرېزي پارلیمان خپلواکي پخه کړه او په لومړي ځل یې اینګلستان ته د « رېښتؤ لاسوند» یا "Bill of Rights" هم ورکړؤ. دغسي نؤرؤ سمونؤ ډېر په زغرده اینګلستان په درسته اوروپا کښې ازادترین هیواد وګرځولؤ. د زغم کانون (۱۶۸۹) د کوېکرانؤ په ګډون ډېرؤ پرؤټسټنټانؤ ته په ازاده تؤګه د خپلې ګرؤهې اجازه ورکړه مګر لا هم هغوي ته د دولتي چوکۍ ترلاسه کولؤ اجازه نۀ وه. د اینګلستان کلیسا چي په ځانځانې تؤګه په ګرؤهې او پؤهنې کوم واک لرلؤ هغۀ یې وبایللؤ. په کال ۱۶۹۵ کښې هغه وروستي واک هم له لاسه ووتلؤ چي چاپ به یې تر خپل ګورت لاندي ساتلؤ.

د رېښتو لاسوند وړاندي کیږي

Source: www.thegloriousrevolution.org

Download from:aghalibrary

د اوښتنو پېر

دوه ستري پلازمېنې، پاريس او لندن، دواړه په ۱۸ پېړۍ کښې په نابېره توګه ډېر په زغرده پراخې شوې. مګر د غښتلي سوداګر اينګلستان پراختيا نوره هم زياته مانا لرله. د همدغې پېړۍ په لومړنۍ نيمايي کښې اينګلستان د کرنې اوښتنه (Revolution) وليدلو او په ديمه نيمايي کښې د اينډستري اوښتون ورپسې ؤ.

په ۱۷۷۶ کښې په امريکې کښې ټاټوبې رااوچت شول او له انګرېزي سترواکۍ سره يې ډغره ووهله. د اوښتون په پايله کښې يو د امريکې ستر ملت راڅرګند شؤ.

د بوسټن ټي پارټي: هغه ستره وژنه چې د امريکې د اوښتون پيلامه شوه

Source: www.blog4history.com

يوه لسيزه وروسته په ۱۷۸۹ کښې اولسې پاڅون نه يوازې په فرانسه کښې بلکې ټوله نړۍ يې کچه يو داسې اوښتون راوستلؤ چې اغېزې يې لا نن هم رواني دي راڅرګندېږي.

Download from:aghalibrary

Source: library.brynmawrschool.org

د دغو اوښتنو په راتګ سره د لیتوالي د غوځنګ د سرخېلانو او اندیالانو ته لاره هواره شوه چي خپلي لوړې هیلي اوس د تولني د ښېګړې لپاره په کار واچوي.

سماوارونه، دېري او رسنۍ

په دغو شپږ او ورځو کښي د اولسونو راشه درشه هم خورا پراخه شوې وه او د دې ترڅنګ د رسنیو لیکوالان هم ډېر تکړه شوي ول او په زړه پوري لیکني به يې کولې. سماوارونه په لندن کښي د روشندویانو او اندیالانو د ژوند برخه ګرځېدلي ول. په ۱۷۴۰ کښې یوازي په وېسټ مینستر سیمه کښي تر ۴۰۰ زیات سمارونه ول. انن د اینګلستان نوي پانګ او د ختیځ هند سوداګري ګدوالي (شرکت) هم له دغو سماوارونو څخه ګټه اخیستله. لویډ سماوار (Lloyd's coffee-house) په ۱۶۹۱ کښې لویډ اف لندن شو چي د سمندري بیمې یو منځي ؤ.

په دغو سماورانو کښي به هر ډول راشه درشه کېدله، لکه:

- وګړو به د سود سودا کارونه کول او د هر ډول تؤکؤ راکړه ورکړه به کېدله.
- دلته به بېلابېلي ورځپاني او مهالنۍ هم وې چي ناستؤ کسانؤ به لوستلي او بیا به وراسه ورباندي کوله
- بېلابېلو کسانو د خپل خوند او باړ سره سم تولني جوړې کړې وې، لکه سایسنپوهان، هونرمندان او سیاستوال

Download from:aghalibrary

د لویېز سماوار یو کېنل شوي انځور

Source: www.concurringopinions.com

د جان لاک په شان ستر اندیالان به هم دغؤ سماوراروئؤ ته راتل. په همدې سماورانؤ کښې هغه دې پایلې ته ورسېدلؤ چې ژبه هم د پوهنې درسته ده او د پوهنې په لاره کښې یو خنډ هم دي.

د پؤهانؤ ژبه ګرانه وي نؤ ځکه خو اولس نهٔ پرې پوهیږي.

جان لاک په پاي کښې داسي پرېکړه وکوله:

« پکار ده چي زه خپل چورتونه او اندونه په دومره اسانه ژبه ولیکم چي هر یو لوستونکي وکولاي شي چي ځان پرې پوه کي »

Download from:aghalibrary

د جان لاک « پاکه تخته »

source: http://images.google.co.uk

په ګرده ۱۸ پېړۍ کښې د هرچا لپاره، که به فلفسي ؤ او که به نهٔ ؤ، د جان لاک کتاب « د اینساني پوه□ په ا□وند یوه لیکنه ۱۶۹۰» یا *(essay concerning human understanding)*خو به یې هرو مرو لوستلؤ. کابو د لیتوالي (*Enlightenment*) د هر اندیال لپاره د لاک «پاکه تخته» (*tubual rasa*) ډېره له مانا ډکه وه. لاک به په ډېره ځواکمنه تؤګه ویل چې د اینسان سوچ د زوکړې په مهال لکه یوه سپینه او پاکه تخته وي. نهیرونه (*Ideas*) په اینساني خمیر کښې په ژوره تؤګه اغښلي نهٔ وي بلکې هغهٔ یې له خپله چاپېریاله زدکړه کوي. لنډه دا چې ټوله اینساني پؤهه په تجربې باندې ولاړه ده.

source: *http://2.bp.blogspot.com*

Download from:aghalibrary

جان لاک به ویل: راځي چي داسي وګڼو چي دماغ د یوهٔ سپین کاغز په شان دي، چي هیڅ نهیرونه (*ideas*) نهٔ لري؛ نو چي نهٔ یې لري نؤ بیا دا سدبد له کومې خوا راځي؟ دا دومره بې پایه او رنګارنګ چورتونه او اندونه راځي له کومې چي اینسان لګیا وي او په دغه سپینه تخته باندي یې کرښنه کوي؟ د دغې پوښتنې ځواب بس په یوهٔ ټکي کښې ورکېدلاي شي، **تجربه**.

د لاک دغه د تجربه (*empiricism*) د رېنې دیسکارټس (۱۶۵۰ – ۱۵۹۶) له سنجونې (*rationalism*) مخامخ په ټکر کښې وه چي ویل به یې داسي نهیرونه شته (د بېلګې په تؤګه خداي، سوچ او بدن یا درې کونجه) چي ریښتینولي یې یوازي د سدبد د رڼا په مټ پېژندل کېدلاي شي. نؤ لځکه خو «لاندېزن» ورته ویلاي شو.

Source: http://www.daviddarling.info/images

مګر لاک هم تجربه په دوؤ بېلؤ ډولونؤ وېشله: بهرني هوښ *(external sensation)* او دننه هیندارونه *(internal reflection)*

فیلوسوف اېټاینې کونډیلاک (۱۷۱۵ – ۸۰) په فرانس کښې د لاک فلسفه نؤره هم په اولس کښې نامتو کړه.هغه په خپله لیکنه *(Essai sur l’origine des connaissances)* کښې په د هوش یا اوسانو په رؤل خورا ټینګار کولؤ.

هغه به ویل: دغه د «هوش» اند بېخي هغسي دي لکه څنګه چي لا مېټغاي او دیهولباخ د اینسان د خوي بوي په هکله کوم اند وړاندي کړي دي چي بنسټ یې متروال (*materialist*) دي.

پخپله لاک بیا د هیندارونې رول ټینګار کولؤ او د ماغ د وړتیاؤ رول یې هم منلؤ. له دې سره هغه په موږ کښې دننه په هغې تلوسې باندي هم باور لرلؤ چي موږ په خوشالۍ پسې ګرځو او له کړاو څخه ځان ساتو. مګر کونډیلاک بیا دا ګایونه نهٔ منل.

Download from:aghalibrary

د پوهنې د تنګوالي پېژندنه

له پېړيو پېړيو راهيسې پوهنيزه زېرمه د شيخانو او پيرانو په لاس کښې وه. په کليسا کښې د ښو خويونو او ښو کړنو ژبې خورا وده کړې وه. خو لاک چې بيا ايناسني پوهې ته په کومه سترګه کتل له هغو څخه د يوه نوي ډول ژبه راوزېږېدله. يوه داسې ژبه چې زموږ دننه نړۍ يې رسپړله، کېدلاي شي موږ ورته روانپېژندنه *(psychology)* ووايو، هغه ټکي چې په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر نه کارول کېدلو. لاک د ښوونکو په هغې ژبې باندي نيوکې وکولې چې بس تش د ګرانو، ناڅرګندو او ګډوډو توريو او ټکيو د جال په شان به وه او پر ځاي يې د پوهې د هغې لوي وچې په کچمېچه پيل وکولو چې اينسان په دننه کښې غوړېدلې او غزېدلې پرته وه.

هغه به ويل، زموږ پوهه لنډه او تنګه ده. راځې چې دا لنډ او تنګ بريدونه ومنو. ورپسې راځئ چې په دغو لنډو او تنګو پولو کښې دننه زياته تر زياتې پوهه ترلاسه کو. دا کار به هغه مهال وکولاي شو کله چې د پوهې څېړنه وکوو او وېې پېژنو چې پوهه څنګه کار کوي. پکار ده چې موږ يې وڅارو چې زموږ نهيرونه څنګه رغيږي او څنګه يوتربله يوکيږي، او بيا څنګه په ياد کښې پاته کيږي. په دې ګرده چاره کښې موږ تراوسه پوري بېخي ناآګاه يو.

روانپېژندنه او ناول

کومه روانپېژندنه چي په ۱۸ پېړۍ کښې پېژندل شوې وه هغې کچ مېچه او سکښت د لاک لخوا شوي ؤ. د لاک ليکنه د ادب د هغه ډول سرچينه ګڼل کيږي چي ټول کار يې د « خپل ځان» له راشې درشې سره دي؛ داسي راشه درشه چي په «ځان» باندي اغېزې کوي ، په يوې ځانګړې سمچې کښې يې اچوي او داسي يې سکښي چي بېخي يوه ځانګړې بڼه غوره کوي.

په همدغه وخت کښې لارنس ستېرن (۶۸ – ۱۷۱۳) **<u>د ټريسترام شاندي ژوندون او لېمون</u>** *(The Life and Opinions of Tristram Shandy)* ليکلؤ. د لاک ليکني په ادبي سدبد (فکر) ته دومره ژور ننوتلي ؤ چي تراوسه پوري بلې هيڅ فسفي ليکني دا کار نهٔ کړي ؤ او نهٔ يې کولاي شؤ. پخپله د ښاغلي ستېرن په ناول کښې د لاک د ستړې ليکنې انځور له ورايه بريښي.

د لاک اغېزې تر ښؤونځؤ او پؤهنتونؤ ډېر ليري ليري د ليکوالؤ ټولنؤ او لوستونؤ ته ورسېدلؤ. اوس ډَولي انديالانو *(fashionable intelligentsia)* د لاک له «نهېرونه او اندونه» پرته بېخي ګوزاره نهٔ شوه کولاي.

داستان د ريښتياؤ په چوپړ کښې

په ګرده ۱۸ پېړۍ کښې فلسفې او داستان په پرلپسې تؤګه پټپټاني وبله کولؤ. دغه ناول کښونکي زياتر د هغه دؤد زېږنده ول چي د روم له ستروکې سره يې تړاو لرلؤ. مګر د ليتوالې (*Enlightenment*) په پېر کښې داستان ته نوې او بېړنۍ دندې ور په غاړه شوې.

ناول له يوهٔ داسي پېر سره بېخي ښه سمون خوړلؤ په کوم پېر کښې چي يوهٔ وګړي د خپل ځان لپاره په نړۍ کښې ځانګړي او جلا لاره غوره کولاي شوه. هغؤ لوستونکؤ چي اګاهي او تلوسه يې ورځ په ورځ په چټکې سره پراخېدله د داسي کيسؤ او داستانونو کوت (انتظار) کولؤ چي هم به په ازموينه باندي ولاړ ول او هم به بې ساري به ول. کوم نهېرونه او سؤچونه چي به رازېږېدل ليکوالانؤ به لومړي هغه تر ازمؤيني او کتني لاندي نيول؛ ادبي کړهٔ وړهٔ به يې لومړي مېچل او تلل او بيا به يې د ژوند له ريښتونيو اړخونؤ او لؤري لؤدن سره پرتله کول.

د ليتوالي د ناول نکل به د يوهٔ ځانګړي کس په ژواک راګرځېدلؤ. په کيسه کښې به د نړۍ د نابېرؤ پېښؤ د هغؤ اغېزو ښکارنه کېدله چي په يوهٔ وګړي باندي به د راشې درشې په ترڅ کښې کېدلې. ښاغلي **ديفوک** به ويل، چي بيا بيا د **لاک** هغه ويل زباتيري چي هر څه چي موږ ته راپېښيږي نو هله خو موږ ترې رغيږي؛ موږ همدغه څه يو بل څه نهٔ يو.

هېي او غدی (*Adventures*)

په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر اتلان او اتلانې پيدا شوې چي د نړۍ بېلابېلؤ سيمؤ ته به يې له سراښتؤبه ډک مزلونه او سيلونه کول – په دې هيله چي ګوندي په داسي مزلؤ به يې خپل ژوند

يو څه شه شي. هغوي چې به کله له دوښمن، درغلۍ او وَرلا *(sex/seduction)* سره مخامخ شول نؤ د خپل برَم او نامه چورت به ډېر نۀ وهلۀ بس خپله مؤخه به وهله.

مورږ وينو چې زياتره په دغؤ ناولونؤ کښې ځانګړي کيردار د شؤ او بدؤ له يوې ستونزې سره مخامخ وي، او په دوه کښې هک پک ولاړ وي. زياتره دوي نابېره او ځاي پرځاي داسي کربښې کښلي دي چې مورږ ته هر هغه خوزښت راښيي چې دوي يې هڅه کوي، او هر هغه تپاک او باړ *(impulse)* راښکاره کوي چې د دوي په ګوګل کښې توسيږي.

د فلسفيانؤ ناولونه

د ليتوال پېر ناولونه په ساده تؤګه فلسفي نهيرونه او اندونه په پؤر نۀ اخلي، بلکې جوش پکښې پوکي او ژوند پکښې پينځوي. ځينه ستر ناولونه خو د دغه پېر د نامتوترينو فلفيانؤ لخوا وليکل شول. په ۱۸ پېړۍ کښې ترټؤلؤ زيات چې کوم ناول وپلورل شؤ هغه د ژان ژاک روسو (۷۸ – ۱۷۱۲) ناول *La Nouvelle Heloise* ؤ. د مونټېسکؤ *Lettres Persanes*، د ولټاير *Candide* هم په درسته اوروپا کښې خورا ستره بريا په برخه شوه. ديدرؤ د شاهکار بيا *Jacques le Fataliste* ؤ.

والټاير په خپل ناول **کانديد** يا **اسره ګر** (۱۷۵۹) کښې يوازې په اسرې *(optimism)* باندې هنک (طنز) نه دي کړي بلکې د لايبنيز په ارواينې *(Metaphysics)*، او د نيواک *(colonialism)* او کليسا په ګډون د هغۀ وخت د ټؤلنيزې اډانې په ټولؤ ډولونؤ پورې يې خندلي دي، ان د ورسې اډانه *(system of logic)* يې هم نۀ دي پرېيښې. ناول په خپل اتل، **کانديد**، پسې روان دي؛ دي چې د هغه وخت په بلده او پېژندل شوې نړۍ کښې هرچرته ځي نؤ د دوترونؤ او ديوانونؤ په دستورونؤ او خويونؤ کښې چې کومه چالاکي، دروغ او لېونتؤب پروت دي بربنډوي يې. له کانديد سره چې څوک ملګري دي هغه ډاکټر پانګلؤس دي چې د لايبنيز د اډانې بې ورسې اوتې بوتې يې د تؤتې په څېر يادې کړې دي. هغه په ورراسه *(logic)* باندې بېخي ټينګه ګرؤهه لري. د ژوند په ټؤلؤ ريښتياؤ باندې سترګې پټوي او وايي چې زمورږ له «شتون» سره چې کوم ربړونه او ګډوډي له لويه سره مله ده د هغې سپړنه او پېژندنه مورږ د ارواينې *(metaphysics)* په زؤر ډېر په اسانۍ سره کولاي شو. ناول په دې موندنه پاي ته رسيږي کله چې وروسته کانديد پوه شي چې کار او زيار تر خوشو اټکلونؤ او اسره ډېر ګټور دي.

ښاغلي برمانو *(Noble Savage)*

په ۱۸ پېړۍ کښې سيل، سمندري سوداګري، سپړنه او لټون خورا زيات شؤ. د دغؤ مزلونؤ او سيلونؤ له برکته د پؤهنې يوه ځانګړې څانګه راوزېږېدله. دغې څانګې ته «پرتليزه اينسان پېژندنه» يا *comparative anthropology* وايي.

په کال ۱۷۶۷ کښې فرانسي څېړدونکي، لوي انتوني دي باوګاينويلي (۱۷۲۹ – ۱۸۱۱) د تاهيتي سيمې ته ورسېدلؤ. په ۱۷۶۹ کښې تورن کوک هم دغې سيمې ته ورغلؤ او پوره څلؤر مياشتې يې د وېنيس ستوري د لېږد لندراه وکوله. باوګاينويلي چې پخپله هم د روسؤ د لارې

لاروي ؤ، په تاهيتي کښې يې د « ښاغلي برمانو » يا (noble savage) تؤلي ځانګړنې وموندلې.

د دوؤ تاهيتيانؤ نجونؤ انځور چي پال ګاګين په ۱۸۹۹ کښې جوړ کړ

source: www.metmuseum.org

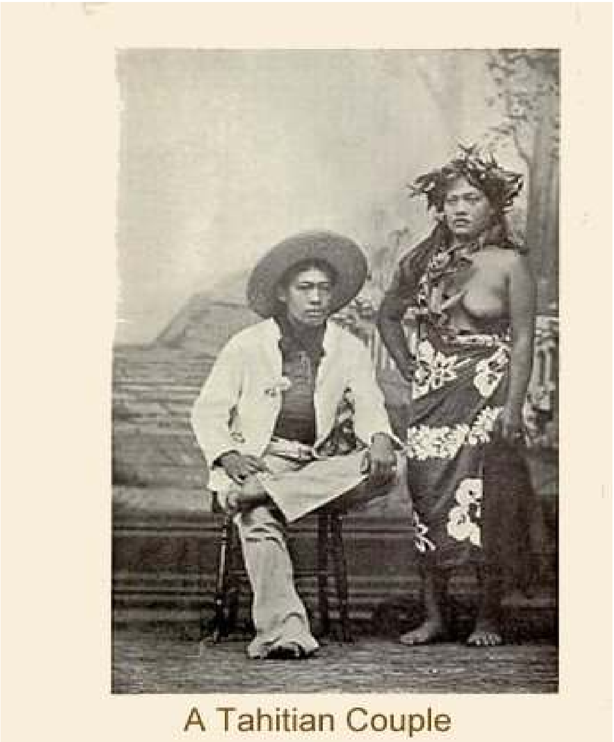

source:www.janesoceania.com/tahiti_marquesas1/tahiti_couple.jpg

ښاغلي باوګاينويلې به ويل چي د تاهيتيانؤ د وَرلا (*sex*) خويونه ښېخي جندون (*nature*) ته نيژدې دي. او زموږ د سؤچ ښېخي اپوټه دوي خو تر موږ زيات ښارندوي (*civil*) دي. او ښاغلي کوک به بيا ويل، زه تاهيتي خوشال او ارام ژوند د اوروپا له چټل او ياغي ژوند سره ښېخي نۀ شم پرتله کولاي.

ښاغلي ديدېرو بيا په خپلې ليکنې کښې د اوروپا دؤدونؤ او خويونؤ د ارزونې او غندنې لپاره د تاهيتيانؤ « سپېڅلي لېمۀ » وکارول. هغه په خپلې ليکنې کښې زبات کړه چي د اوروپايانو لپاره چي کوم دؤدونه او خويونه ښېخي سم او تؤلې او سور برابر دي هغه د سپېڅليؤ تاهيتيانؤ لپاره بيا ښېخي بې سوره او ناپېريت دي. له وروسته نؤ د پاريس او لندن د سيانۀ او هوښيارؤ ليکوالانؤ دې ګاي ته ورپام شؤ. هغوي به پوښتنه کوله او ويل به يې چي دا د « ښارنتؤب » يا (*civilization*) نوم خو له هغؤ سپېڅلو او پاکؤ وګړؤ سره ښه جوړېږي چي د جنوبي سمندر په ټاپوګانؤ کښې استؤګن دي نۀ د ۱۸ پېړۍ د اوروپا له ټؤلنې سره چي په ښېخرته تؤګه چټله او ناپاکه شوې ده.
د ښاغلي برمانو يا په بله مانا (يو ساده اولس) نهير د ۱۸ پېړۍ په ادب کښې ريښه ونيوله. هر ليکوال به په خپلؤ ليکنؤ کښې لوستونکؤ ته يو ځانګړي (برمانو) ورپېژندلؤ. مونتېسکؤ په پارسي شهزاده باندي پيل وکولؤ؛ ولټاير کانديد د تل لپاره ژوندي وساتلؤ؛ بوفؤن بيا د بيدار ادم په نامۀ لوستونکؤ ته وروپېژندلؤ؛ روسؤ بيا پخپل ځاي د برمانو ازمؤينه وکوله چي خپل پاته ژوند يې په يوازيتؤب کښې تېر کړؤ.

پارسي ليکونه

مونتېسکؤ (۱۶۸۹ – ۱۷۵۵)، چي پوره نوم يې *Chalres-Louis de Secondat, Baron de le de Montesquieu* دي، د خانانؤ په کؤرنۍ کښې پيدا شوي ؤ او د بؤردؤ د سيمې د پارليمان په ميراس ورته پاته شوي ؤ. په ۱۷۲۱ کښې هغۀ په هالنډ کښې په ناڅرګند نامۀ يوه داسي ليکنه خپره کړه چي په ۱۸ پېړۍ کښې په اروپا کښې د واکمنانؤ په چپه له اغېزناکترينو ليکنؤ څخه يوه وه. د دې ليکنې نوم ؤ، **پارسي ليکونه** يا *Lettres Persanes*

مونتېسکو

source: www.republikanisme.nl/montesquieu.jpg

په دې لوستني (کتاب) کښې د دوو پارسيانو، اوسبېک او ريکا د هغو ليکونو لړۍ ده چې هغوي د پاريس د استوګنې او نوري اوروپا ته د مزلونو او سيلونو په مهال ليکلي دي او خپلو کورونو ته يې لېږل راليږل شوي دي. دواړو پارسيانو د اوروپا د سيل او مزله کيسه په خپلو ټکيو او ډول وړاندې کړې ده.

په ۱۷۵۴ کښې مونټېسکو په پارسي ليکونو باندې څرګندونې وکولې. هغهٔ وويل چې په دوديزو ناولونو کښې ليکونکې يوازې هغه وخت له لارې څخه يوې يا بلې خوا ته د اوښتلو اجازه لري کله چې دغه اوښتل پخپله يوه نوې کيسه پېنځوي. مګر د « ليکونو» په ډول بڼه کښې ليکونکې د لوبغاړي او پېښې په هکله ډېر اړ نه دي بلکه کولای شي چې خپل فلسفي، سياسي او چلندي اندونه او انګېرنې په اسانۍ سره پکښې ځای کې او په يوهٔ ناليدلي ځنځير ټولې پېښې وبله وپېيي.

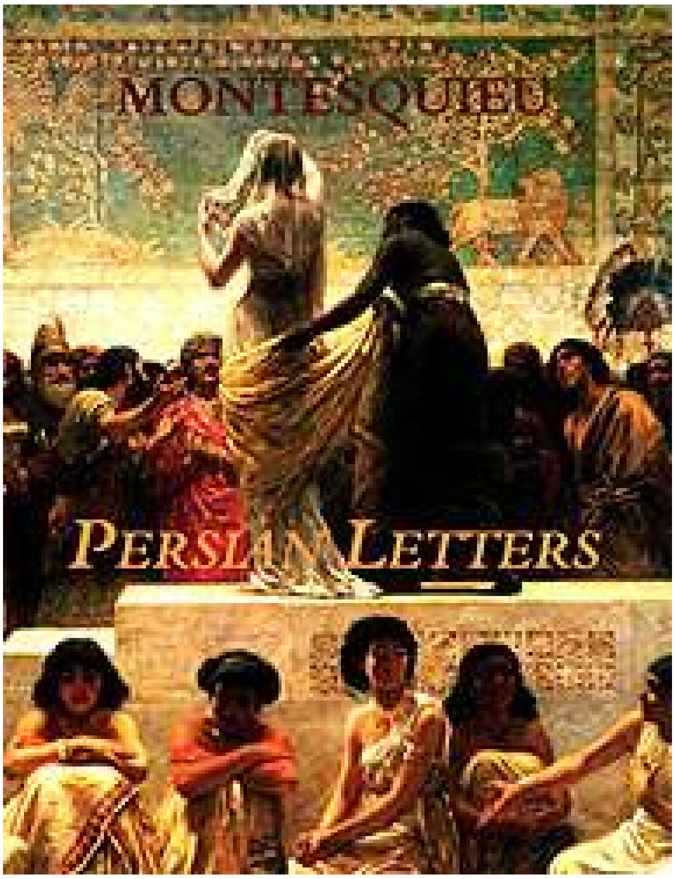

source: i.telegraph.co.uk

پارسي ليکونه د لوستوکو لپاره هسې ليکونه نه ول بلکې يو ستر ناول ؤ.

په ډېري ليکونو کښې د فرانس د پرګنو او ديوانونو په هکله څرګندونې شوې دي. د پارسي سيلانيانو په سترګو ځينه ښځې منل شوي دوونه ډېر ناپرېت لګيږي. که څه هم دوي ناولده دي

مګر د ازاد چورت خاوندان دي. دوي تل هڅه کوي چې ځايي او سيمه ايز دؤدونه له جهاني او جندوني (*natural*) هغؤ څخه بېل کي او تر منځ يې توپير وکوي.

د بېلګي به تؤګه ، په ليک ۳۰ کښي، ريکا خپل ملګري ايبين ته د پاريس د خلکو د هغه غبرګون په هکله ليکي چې هغوي يې د کاليؤ او دؤديزو ختؤ (جامؤ) په باره کښي څرګندوي. هغه ليکي، « کله چې زه دلته راورسېدلم نؤ دوي ما ته داسي کتل ته به وايې لکه زه چې له اسمانه راکوز شوي يم؛ لويانؤ او ځوانانؤ، ښځؤ او کمکيانؤ ټولؤ لېواله ول چې ما ته وګوري. څه به دي سر خوږ‌وم لنډه دا چې بل به هيچا ته دومره نۀ وي کتل شوي لکه ما ته چې وکتل شول.»

نؤ ځکه خو ما پرېکړه وکوله چې پارسي کالي ښځي پرېږدم او پر ځاي يې اوروپايي کالي اغوستل پيل کم. له دې ازموينې وروسته ما ته خپل ريښتوني ارښت څرګند شي چې زه څومره ارزم. چې ګرد بهرني سينګارونه او ډولونه مي ايسته واچول نؤ هله په دې وتوانېدلم چې د خپل ځان کره ارزونه وکوم. له هغۀ ګنډونکي څخه زما ګيله ښځي پرځاي ده چې زه يې د سترګؤ په رپ کښي د اولس له پامه، درناوي او تلوسي څخه بېبرخي کړم؛ ځکه چې په يوه شېبه کښي يې زه په يوۀ داسي تشي کښي واچولم لکه زه چې ښځي هيڅ شتون نۀ لرم.

مونتېسکؤ د واکمنۍ په ستؤ او تمبؤ باندي په اغېزناکه تؤګه هنکونه او ټوکي کولې. يوه هم په هغؤ کښي کليسا وه.د بېلګي په تؤګه ريکا په خپل ۲۹ ليک کښي ايبين ته داسي ليکل کوي:

> *ښبې چارې،*
>
> *پؤپ د ميسهانؤ مشر دی؛ هغۀ يو ډېر لرغونی بوت دی چې اوس يې هسې تش د خوی له مخې بندګي کيږي. يو وخت خو هغۀ خورا ځواکمن ؤ، ان چې باچهانو ورڅخه ترهه کوله، خکه چې به دوی دومره په اسانۍ سره تختنه کوزولای شول لکه په څومره اسانۍ چې اوس زموږ پرتمۍن او له برمه ډک سولتانان چې د ارمينيا او جورجيا واکمنان له تختنه کوزولای شي. مګر اوس له هغه څخه د هيچا وېره نۀ کيږي... نؤر شيخان چې کله کله سره يو ځای راټؤل وي نؤ د ګرؤهې (عقيده) چارې ترسره کوي. مګر کله چې يې هر يوازي يوازي وي نؤ د دوی تر ټؤلؤ لؤی کار دغه دی چې وګري له مسبهي ګرؤهې څخه بېزاره او بېلا رې کي.*
>
> *ما اورېدلي دي چې په سپېن او پورتګال کښې ځينه داسي دروېشان او ملنګان هم شته چې ښځي ټوکې او خوشالي نه کتلای شي او يې زغملای شي. هغوی خلکو سختې سختې سزاګانې ورکوي او په اؤر يې داسي سوزوي ته به وايې چې سرې نۀ ؤ بس ګينګرخل ؤ.*

کله چي د کليسا چاروکي په دغسي ليکنۀ وبوږنېدل او وَ به خشمېدل، نۀ مونتېسکۀ به ورته وويل چي پارسيان خوران خو نابلده دي ببخي زموږ په دۀد او دستور نۀ پوهيږي.

په ليک ۲۴ کښې بيا د فرانس د باچا په هکله ليکي:

ښې چارې،

په نۀړۀ ګايونۀ سببره، دغه باچا يو لوی جادوګر هم دی. دۀ د وګړيۀ سۀچ هم په خپل ګورت کښې نيولی دی؛ چي څه ډول دی غواړي د دوی سۀچ په هغې خوا اړولای شي. د ببلګې په تۀګه که چيري په خزانې کښې يوازې يو ميليون روپۍ وي ، او دی دوۀ ميليونۀ ته اړتيا ولري ، دی بل څه نۀ کوي بس دومره هغوی ته وايي چي يوه روپۍ د دوۀ روپيۀ برابره ده، او بس دوی هرومرو پرې باور کوي.

او که چيري دی په يوۀ ګران او سخت جنګ اخته وي او روپۍ هم ورسره نۀ وي ، دی بس يو کاغز دوی ته په لاسونۀ کښې ورکوي او ورته وايي چي دا به د روپيۀ کار ورله وکوي، دوی يې هم بې له درنګه او بې پوښتنې مني.

په درناوي
ريکا

58
Carle Vanloo
A Sultana at her Tapestry Frame
with a Companion, about [illegible]
Oil on canvas, [illegible] cm
The State Hermitage Museum,
Saint Petersburg

source: www.jimandellen.org

لوستونکؤ ته چي کوم ځيز زيات خوند ورکړي ؤ هغه د د هغه هرم يا سراي د ورلا او اوپرَوالي (erotic and exotic) ګډه کيسه وه چي پارسي سيلانيانؤ تر شا پرېښودي ؤ. د پيل په يوۀ ليک کښې د اوسبېک مشر خواجه سراي په خپل تؤر بخت ماڼېچن دي او د دۀ يوه مېرمن بيا ځکه ګيله منه ده چي مېړه يې په کؤر کښې نشته او دا يې د وَرلا له تپاکه کړېږي.

هغې به خپل مېړه ته لیکل:

زما هاغه له خوښۍ ډکې شپې سختې یادې دي چې ته به زما غېږې ته راتلې... څومره بدبخته وې هغه ښځه چې په بدن کښې بې باړاو تپاک په غوځنګونځ وي مګر دَ دې یکیوازې مېړه، هغه څوک چې د دې باړ ورماتولای شي، هم په دغه وخت کښې هلته نهٔ وي؛ دا چې یوازې ځان له پاته وې نؤ خود به د نیمګړیؤ ارمانؤ په تؤپان کې کړېږي او وخت به همداسې ابتهٔ ورباندې تېرېږي.

پارسي لیکونه، له توښه او غباره ډک ناول دی؛ یو داسې ناول چې د وَرلا (*sex*) کړاو او ناارامي له ورایه پکښې بریښي. پارسیا «فلسفیان» په اوروپا کښې په خپل یانهٔ او مزلهٔ کښې د **لوېدیځ** د وَرلا بندیزونه (*sexual taboos*) له خپلؤ هغؤ سره پرتله کوي. مګر له بده مرغهٔ څومره زیات چې پارسیان پؤرېژني (مسافر) له کؤره لیرې پاته کیږي هغومره په ختیځ هرم *(Seraglio)* کښې ګډوډي زیاتیږي.

مؤنتېسکؤ ته **هرم** د زؤرواکۍ یوه نخښه بریښي، یوه داسې چاره چې ببخي ناجندونه (*unnatural*) ده. په دې کښې هر کس په چټلۍ او درغلۍ اخته وي. خواجه سرایان (نرښځیان) چې له وَرلا څخه بې برخې کړشوي وي هڅه کوي چې د دغه تاوان پؤر د واک ډېرولؤ په بڼه واخلي. په اوسبېک باندي په تؤلؤ مېرمنؤ کښې روخسانه ګرانه وه. مګر هغې په خپل وروستني لیک کښې هغه ته ولیکل،« *ما لـه خـپل زؤرواک م□□ه سره جـپـا وکـولـه* ». وروسته هغې خپل ځان په زهرؤ باندي ووژلؤ.

د مؤنتېسکؤ ناول په بازار کښې داسې پلورل کېدلؤ تا به ویل چې خوږه او سوچه ګوړه ده. په یوهٔ کال کښې لس ځله خپؤر شؤ. مؤنتېسکؤ په ۱۷۱۷ کښې وادهٔ وکولؤ. د هغهٔ ټولنیز او کورني ژوند خورا بریالي ؤ.

هغهٔ به ویل، زه د اوسبېک او ریکا په لاره روان شوم او د اینګلستان په ګډون مې ټؤله اوروپا وکتله. په ۱۷۲۶ کښې هغهٔ په پارلیمان کښې خپله چوکۍ وپلؤرله او خپل ځان او وخت یې کاري لیکنؤ ته یوې خوا ته کړؤ. په ۱۷۴۸ کښې کله چې هغهٔ د ړندېدلؤ او پیسؤ له ستونزو سره لاس او ګرېوان، نؤ یو داسې لوستني (کتاب)، **د کانون اروا** یا (*The Spirit of Law*) یې خپؤر کړؤ چې د ۱۸ پېړۍ له اغېزناکترینؤ سیاسي لوستیؤ څخه یو ؤ.

ولټایر اینګلستان ته تېښته کوي

فرانکو ماري ارؤ (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) چې وروسته یې د **ولټایر** نوم غوره کړؤ په پاریس کښې زؤکړي ؤ او د جسؤیټانؤ لخوا یې رؤزنه شوې وه. هغه لومړنۍ ادبي بریاوې هغه مهال وګټلې کله چې یې اویډیپس وېرنه *(The Oedipus tragedy)* په نوي ډول ولیکله. ورپسې یې د باتورۍ داستان *La Henriade* ولیکلؤ چې پکښې یې د فرانسې د زغم لرونکي باچا، اوم هینري، نکلونه او داستانونه بیا له نوي سره ولیکل. په دغه کار ولټایر له لوي پېنځلم، له رانۍ، او د اورلین له ډیوک څخه نغدې پېرزؤینې وګټلې. مګر ولټایر په هنکې شایرۍ او ټؤکؤ ډکو نزمونؤ کښې هم خورا بدنامه ؤ. په ۱۷۱۷ کښې هغهٔ یو کال په باستیل کښې پاته شؤ.

یوه ورځ یې له یوهٔ سردار، شاویلایر دي روهان، سره خرې کښېښودلې او ورته ویې ویل چې هدیرې دي ورسره ووځي.

همدا سوب ؤ چې هغه د هیواد پرېښوٗدلوٗ پرېکړه وکوله. په می ۱۷۲۶ کښې هغهٔ اینګلستان ته ورسېدلوٗ چېرته چې هغهٔ پخپله ځان دوه کاله پوریژني(*exiled*) کړۀ.

ولټایر

source:www.ymca-coll.edu

له اینګلستان څخه لیکونه

د مؤنتېسکؤ لیکونؤ خو د فرانسي ټؤلني په دؤدونؤ او دیوانونؤ باندي سپک او نانبغ ګوزاونه کړي ول. د دغه ځاي سردارانؤ چې به کله هغه لوستل نؤ یو ډول ټؤکې به یې ګڼلې چې یوازي دوي ورباندي پوهیږي؛ ځکه مؤنتېسکؤ خو پخپله هم له دوي څخه ؤ. ولټایر بیا یو ارجل وګړي ؤ او د یوهٔ یونګر او مزَلي په توګه چې یې څه هم په پؤرژنی کښې لیدلي او کتلي ول هغهٔ یو ولیکل. د هغهٔ **د انګرېز میلت په هکله لیکونه** یا *Letters concerning the English*

Nation ، لومړي په کال ۱۷۳۳ کښې په اینګلستان کښې خپاره شول او په ورپسې کال کښې د فرانس کښې د فلسفي لیکونه یا *Letters Philosophiques* په نامهٔ خپاره شول.

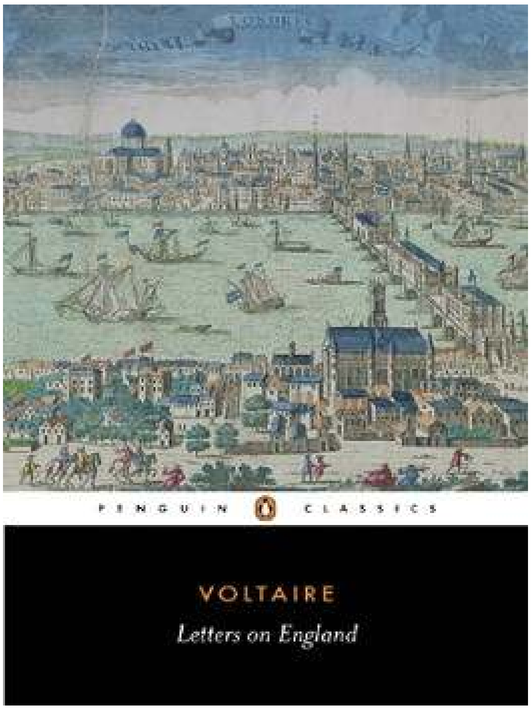

source:www.epubbooks.com

هغهٔ به ویل، ما انګریزي سانچه د فرانس پر ناکامیو او تېرېؤ باندې د برید کولؤ لپاره وکاروله. زه ځانګړې تؤګه په اینګلستان کښې د ګرؤهې زغم او سهنې، ازاد سیاست او سوداګری او د پؤهنې ځواک او سبک په ما باندې نابېره اغېزې وکولې.

د ولټایر **لیکونه** « د زړې واکمنۍ په چپه » غورزول شوي لومړني بم ګڼل کېږي. په فرانس کښې بیا بیا په غلا چاپ شول. د ولټایر د نیولؤ وایه (*order*) راغله. سرکار یې ټولې چاپ شوې شمارې وسوزولې او په بیا خپرولؤ، چاپولؤ او پلؤرلؤ یې چورلټ بندیز ولګولؤ.

ولټایر د اینګلستان د دین په هلکه

د اینګلستان په هلکه د خپل لوستني (کتاب) په پیل کښې هغهٔ څلؤر لیکونه د **کوېکرانؤ** د ګرؤهې په باره کښې لیکلي دي. د هغوي ساده او له زغمه ډک خویونه، او د د هغوي لخوا په رېښتوني تؤګه د اروا او کاري ارزښتونؤ یوځاي کول د ولټایر لپاره خورا په زړهٔ پوري ول. که څه هم دهٔ به په هغوي پوري هم کله کله نرۍ نرۍ ټوکې کولې، مګر په دهٔ باندې دغه ګاي ډېره ژوره اغېزه کړې وه چې د **کوېکرانؤ** په ګرؤهه کښې پادري هیڅ برلاسي نهٔ لري؟

دهٔ له **کوېکرانؤ** څخه وپوښتل، تاسې د لمانځه لپاره ملا نهٔ لرئ؟

هغۀ يې پوښتنه داسي ورغبرگه کړه:

نۀ، زموږ ګرانه دوسته، موږ ټۀل پخپله دا کار د ېږ په ښه ټۀګه کولای شو. خدای دي نۀ کوي چي موږ به دومره زړۀ ورکیږو چي بس یوازي یوۀ ځانګړي کس ته ووایو چي په دودیني (یکشنبې) د سپېڅلي اروا هرکلی وکوي او نۀر ټۀل ګرۀهندوی (Faithful) له دغۀ برکته بې برخې کو.

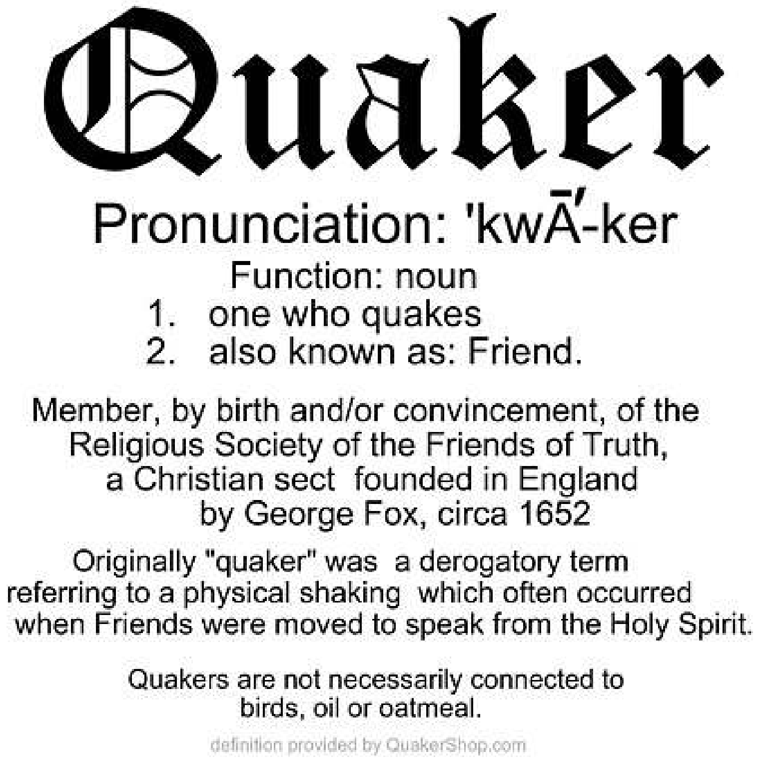

ولټاير انګليکن، پريسبايټېرين او نۀرۀ ټۀلۀ ديني ډلۀ او ټپلۀ په باره کښې يو يو ليک وليکلۀ. ولټاير ټۀل ژوند د کاتۀليکې کليسا د نَزغم او نَسهنې له تګلارې سره سخت چپ ۀ. مګر د دې مانا دا نۀ وه چي هغۀ له دينه بېخي بې پروا ۀ. بلکې اپوټه ټۀل ژوند هغۀ مخکې ۀ او د دين سۀري ورپسې روان ۀ.

يو ځاي خو يې لا دا هم ليکلي دي: *«که چيري خدای شته هم نۀ وای، هغۀ پينځول شوی ۀ.»*

خپلواک سوُچ او سوداګري

ولټایر چي کله په اینګلستان کښې استوګن ؤ بیا به هم کله کله د خپلې سوداګرۍ د خسمانې لپاره فرانس ته په زغرده ورښکاره شو. ولټایر یو چالاک سوداګرؤ او په اټکل کولؤ کښې هم خورا تکړه ؤ. هغهٔ په سوداګري کښې ښې پیسې ګټلې. د دغې ګټې په مټ خو هغهٔ د ازاد اند او چورت ساتلؤ جوګه ؤ او هم یې ژوند له خوښیؤ او ښادیؤ ډک ؤ. هغهٔ به ویل:

« همدې سوداګرۍ خو انګریز ښارندویان Citizens ودان کړي دي او هم یې له هغوی سره مرسته کړې ده چي خپل ځانونه خپلواک وساتي، او همدغې خپلواکۍ بیا په خپل وار سوداګرۍ ته وده ورکړې ده، او په دې توګه د دغه کام ستروالی جوړ شوی دی. »

تاسي ورشئ د لندن د وتې بازار London Stock Exchange وګورئ، چي تر ډېرو درباروئو یې هم برَم او پرتم زیات دی، هلته به تاسي د ډېرو میلتونؤ استازي ووینئ چي د اینسانانؤ د ښېګړې لپاره به وبله راټول شوي وي؛ هلته یو یهودي، مهمدي او مسیهي داسي راکړه ورکړه وبله کوي لکه ټولؤ دین چي یو وي؛ دوی یوازي وَ هغؤ کسانؤ ته بېګرؤهې کاپران وایي څؤک چي ډېوالیان شي...

د پارلیمان په باره کښې

ولټایر ولیکل: *« د مځکې پر مخ انګرېز یوازینی میلت دی چي له خپل باچا سره یې ډغره وَوهله او په دې کښې بریالی شؤ چي د هغهٔ واکونه او ځواکونه را کم کي. له ډېرو هڅؤ او کړاوونؤ هغوی د سرکار او واکمنۍ یوه داسي ښه او کارنده اډانه ورغوله چي واکمن یې د ښؤ کړنؤ د ترسره کولؤ لپاره خؤ هر ډَوَل واکونه لري مګر د بدؤ لپاره یې بیا لاس او پښې ټینګې ورتړلې دي. په دغې اډانې کښې ټؤل سرداران ډېر درانه او د برَم او پرتم خاوندان دي مګر نهٔ خؤ بېځایه غټېږي او لوېږي کولای شي او نهٔ مینځې او مریيان لري. او اولس او پرګنې بیا بې له کومې پرېشانۍ د سرکار او واکمنۍ په چارؤ کښې پوره پوره برخه اخلي.»*

AN EARLY ENGLISH PARLIAMENT

source: www.heritage-history.com

که څه هم ولټایر کله کله د اینګلستان د پارلیمان په اولسي جرګې کښې د سیاستوالؤ په کړؤ وړؤ پؤري نرۍ نرۍ ټؤکې هم کوي په تېره هغۀ مهال کله دوي له یوۀ بله سره په مرنۀ او شخړؤ سر شي. مګر ولټایر چي کوم څیز تر به هر یوۀ زیات ستایي هغه د اینګلستان سیاسي اډانه ده چي کمې دستوري باچهۍ *(Limited constitutional monarchy)* باندي ولاړه ده.

ولټایر به ویل: له **ستر لاسونده** *(Magna Carta)* راهیسې اینګلستان په پرلپسې تؤګه د باچا او کلیسا له زورواکۍ څخه په خپلواکي ګټلؤ کښې بریالي شوي دي.

اینګلستان ورؤ ورؤ د کانون له برابرۍ اود ټیکس یوې داسي اډانې سره روږدي شؤ چي هیڅؤک ترې ازاد نۀ ؤ بلکې پر هرچا باندي یوشان لګېدلؤ. (په فرانس کښې څؤ لسیزې وروسته هم پر سردارانؤ او ملایانؤ باندي د ټېکس لګونه یوه غټه مرنه وه. همدغې مرنې هغه بڅري تازه کړل چي غرغندې یې نړۍ د فرانس د اوښتنې *(Revolution)* په بڼه کښې ولیدلې.

د لیتوالي سرخېلان

د لیتوالان سرخېلان درې انګریزي مړونه ول: بېکن، لاک او نیوټن. ولټایر خپله تر ټولو ستره لیکنه «لیکونه»، او الېمبرټ او دېدېرو خپل «پوهنټول» (*Encyclopedie*) هم وَ دغو درېیو ښاغلیو ته ډالۍ کړې وه.

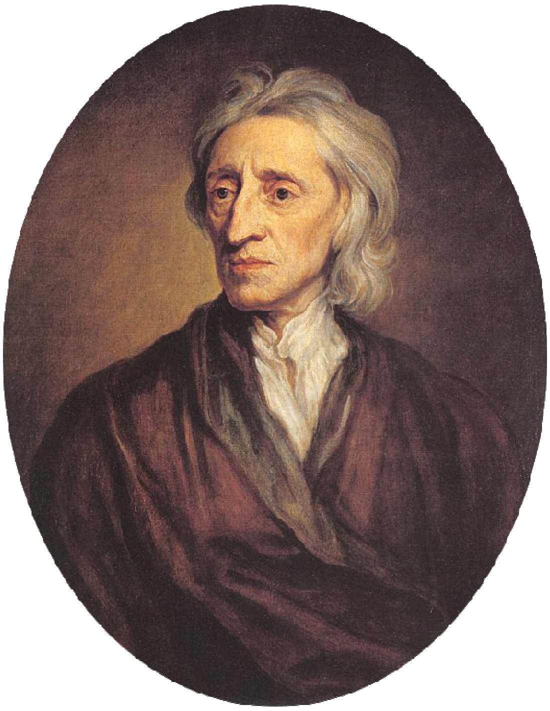

جان لاک

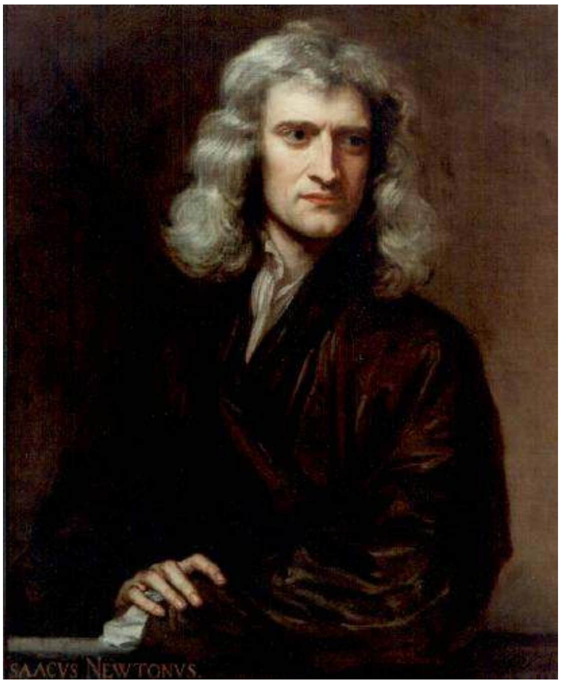

ایساک نیوټن

فرانسیس بېکن

په کال ۱۷۸۹ کښې تامس جيفرسن (۱۷۴۳ - ۱۸۲۶) د خپل لوستون (لايبرېري) لپاره د دغؤ درېيو انګرېزي نباغليو يو ګډ انځور راوغوښتلؤ. هغۀ به د دوي په باره کښې ويل: دوي د جندي او خويي پوهنؤ (physical and moral sciences) بنسټونه اچولي دي ... دوي درېواړه سترترين اينسانان ول چې تر اؤسه يې ساري نۀ دي پيدا شوي.

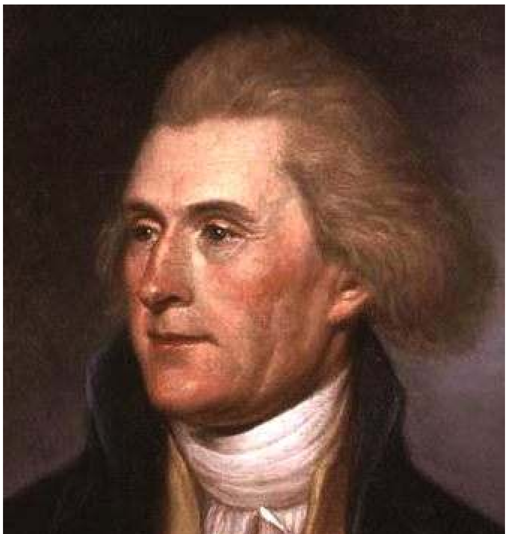

تامس جفرسن

او ښاغلي فرېډريک میلښویر فؤن ګریم به ویل، مؤنټیسکؤ او ولټایر خو دواړه دغؤ سترؤ انګرېزي فلسفیانؤ شاګردان وو او د هغؤي په پلۀ یي پلونه کښېښودل. که دغه انګرېزان نۀ واي نو په فرانس کښې به فلسفه او ریزنټیني (*Reason*) لا اوس هم بېخي کچه وه.

فرېډریک میلښویر فؤن ګریم

د تجربوي فلسفې پلار

تر لاک پخوا فرانسیس بېکن (۱۵۶۱ – ۱۶۲۶) په تجربوي ډګر کښې خورا زیات کړي ؤ. ټول هغۀ د «د تجربوي فلسفې د پلار » په نامۀ پېژني.

هغه به ویل:

«زه په پؤهنې کښې د یوې سترې سمونې لؤري کوم. زه د واکمنؤ لخوا راکړ شوي پټې او رنډې ګرؤهې په کلکه ردوم او په ځاي یې یوه داسې نړۍ خپلوم چې په هؤش او تجربې ولاړه ده»

بېکن به ویل چې پؤهنه د ونې د څانګؤ غوندي وبله وېشلې ده. د دغې «پؤهونې» غټې څانګې د دماغ له دغؤ درېو ځواکونؤ راټوکیږي: **یادیې، انځؤرنه** او **ریښتیې**.

یادیې: د پخوانۍ پؤهې سرچینه
انځؤرنه: د بدلې (*poetry*) سرچینه
ریښتینې: د فلسفې سرچینه

پوهنونه

جان لاک او سیاست

د لاک اغېزې یوازې تر فلسفې پورې لنډې نهٔ وې. د هغهٔ سیاسي لیکنو هم په دیدېرو، جفرسن او د لیتوالې نوُرو سمونوالان باندې اغېزه کړې وه. لاک په هالنډ کښې پورېژني (*exiled*) وُ. دې له هغهٔ ځایه له خپلو دوو لیکنو« د واک ترونونه » او د «اینساني پوهې په باره کښې یوه لیکنه» سره یو ځاې اینګلستان ته راستون شو. دغه دواړه لیکنې یې په ۱۹۶۰ کښې خپرې کړې.

په دغو لیکنو کښې هغه په دې یوهٔ ګاي باندې ډېر زیات زوُر اچولو او ویل به یې، « *د اولس خوښې د سرکار د واکمنی یوازیني بنسټ دي.*» **په بله وینا هغه د** پښتو متل، چې په زوُر کلي نهٔ کیږي.

د سرکار د کارونو په باره کښې به یې ویل، «*سرکار بله هیڅ دنده نهٔ لري پرته له هغو درېیو لومړنیو دندو څخه د کومو د پوره کولو لپاره چې سرکار رغول شوي دي. او هغه درې دندې دي: د ځان، خپلواکۍ او مال ساتنه.*

لاک اولس ته وروښودله چې که چېرې یو باچا یا واکمن د اولس له خوښې پرته یوه خپلسرې واکمني کوي «نو بیا اولس هم ازاد دي چې د ځان غم پخپله وخوري» د یوهٔ زوُرواک له زوُراکۍ سره دغره وهلو لپاره یاغیتوب ښخي روا دي.

ایساک نیوټن

د سر ایساک نیوټن (۱۶۴۲ – ۱۷۲۷) ساینسي برياوې ډېرې ستري وې. نيوټن له ګاټفريډ ويلهېلم (۱۶۴۶ – ۱۷۱۶) سره په ګډه په **ګڼترې** *(Maths)*کښې د **شمېرَندې** يا (*Calculus*) په نامه يوه نوې مګر ډېره ګټوره لاره ورغوله . د نيوټن شاهکار لوَستني، چې (**د جندونې فلسفې شمېرندويه ستې**) يې نوم ؤ، د خوزښتپوٌهنې په نوې توٌګه شننه او پېژندنه ترسره کړه. نيوټن په دغه لوستني کښې د مځکوٌ او نوٌروٌ سپوږميو د خوزښتونوٌ او چورلېدلوٌ په باره کښې د کېپلر او ګاليليوٌ کارونه خورا په ښه توٌګه وَبله يو ځاي او جوٌړ راجوٌړ کړل.

نيوټن به ويل: ما د جهان د اوډون او د سپوږميو د خوزښت په باره کښې يوه داسې ستره شننه او څرګندونه د نړۍ مخې ته کښېښوٌدله چې په ګڼترې باندې ولاړه ده. ما د راکښنې *(Gravitation)* په باره کښې د يوه جهاني کانون وړانديز کړي دي چې دا مې هم ويلي دي چې د هسک تشيال ناپايه (*infinite*) دي.

په کال ۱۷۰۴ کښې نيوټن په خپل دوٌيم لوستَني په (*Optics*) يا (**لېمهٌ**) کښې د رڼا د جندون او څرنګروالي په باره کښې خپلې پرېکړې ډاګيزې کړې. د دغه لوستني په پاي کښې هغه يو څوٌ اټکلونه او ورسره يو څوٌ داسې پوښتنې هم وليکلې چې بيا په درسته ۱۸ پېړۍ کښې د ساينسپوهانوٌ لخوا پرې لټون او ګروېږنه روانه وه.

کله چې نيوټن خپلې لېکنې خپرې کړې نوٌ د ډېروٌ ناساينسي ليکوالانوٌ لپاره ښخې په زړه پوٌرې وې. په هغوٌ کښې يو پخپله ولټاير هم ؤ. دغوٌ ليکوالانوٌ به نوٌ اوس داسې انګېرله چې دا جهان ښځې مېخانيکې دې ان چې پخپله نيوټن هم دومره چورت نهٌ ؤ وهلې. دوې به ويل چې د نيوټن د وينا له مخې دغه جهان يوه داسې اډانه لري چې پخپله ځان اوډې هم او سموي او برابروي يې هم.

د نيوټن د ګټترې د فارمولوٌ، د خوزښت کانون او نوٌروٌ څرګندونوٌ ښکلا دغه وه چې جهان يې په دومره ساده او اسانه توٌګه موږ ته راوپېژندلوٌ چې پخپله نيوټن به دا چورت نهٌ ؤ وهلې.

رينښتيا خو دا ده چې پخپله **راکښنه** يو له رازه ډک ځواک ؤ.

نيوټن، که د پوٌهنې يوه سامچه (*Model*)

نيوټن چې په جندپوهنې (*physics*) کومې برياوې تراوٌسه موندلې وې ليکوالانوٌ غوښتل چې بېلګې يې د پوٌهنې نوٌروٌ څانګوٌ ته هم پراخې کې. مانا دا چې نيوټن د رينښتوني ساينس لپاره د يوې سامچې، نخچې يا بېلګې په توٌګه غوره کړل شوٌ. د بېلګې په توٌګه ولټاير هيله څرګنده کړه چې يوه ورځ به راشي چې د جندپوٌهنې لارې او توٌګې به په تاريخ پېژندنه او ليکنه کښې هم وکارول شي. موږ غواړو چې اينسان په پوره او بشپړه توٌګه وپېژنو، کټمټ په هغه ډول کوم چې په جندونپوٌهنې کښې ترسره کيږي.

فلسفیان

مؤنتېسکؤ، ولټایر، دیدېرؤ، روسؤ، بوفؤن، کاندیلاک، تورګؤت، کؤنډؤرسېټ، مؤرلېټ، دي هؤلباخ، هېلوېتیس، ګریم او راینال.

مؤنتېسکؤ او ولټایر چې کومه لاره پرانیستله نؤر ټؤل لیکوالان او رؤښندویان په هغې روان شول او په په ځانونؤ کښې یې یو داسې نوي ډاډ او باور وموندلؤ چې په پای کښې جګړه ترې وزېږېدله. د پاریس په سماورونؤ، دېرؤ، هوجرؤ او هټیؤ کښې یو نوي کول را په ټوکېدلؤ ؤ. دغه کول ته یې ویل: فلسفیان.

دوي په د اند او چورت فلسفیان روښندویان او لیکوالان خو ول، مګرفلسفه یې پېشه او دنده نهٔ وه، او نهٔ هم دوي د پؤهنتونونؤ سترستر لیکوالان ول. بس دا د هغهٔ مهال د پاریس انځورنؤ، مرنؤ کشالؤ، ریښتینیؤ او ورسؤ چاپېرچل ؤ چې د لیتوالې دا سرخېلان یې وزېږول. په دغؤ ځایونؤ کښې به د لیتوالې د جنګره ځانګؤ غړي وَبله راغونډېدل. هغوي به دلته اندونه څرګندول او چورتونه به یې وهل، لیکنې به یې کولې او هم به یې په خپل منځ مرنې او کشالې وَبله کولې او هم به یې له نړۍ سره ریښتینی او ورسې کولې.

فلسفیانو د نوي جوش، ریښتینی، زغم او پرمختګ ملایان، سرتېري او خورونکي ول. ولټایر به هغوي ته په چیغؤ چیغؤ ویل چې وَبله یو شئ او یوه د ریښتینی ګوند جوړ کئ.

مګر د دغه غورځنګ په اؤډلؤ کښې لوي لاس د دېنیس دېدېرؤ (۱۷۱۳ – ۸۴) ؤ چې ګڼ شمېر جؤشنده (*Radical*) اندیالان یې وَبله یو کړل او د هغهٔ وخت د لیتوالی تر ټؤلؤ ستر کار د پؤهنګرده (*Encyclopedie*) په لیکلؤ کښې یې بوخت وساتل.

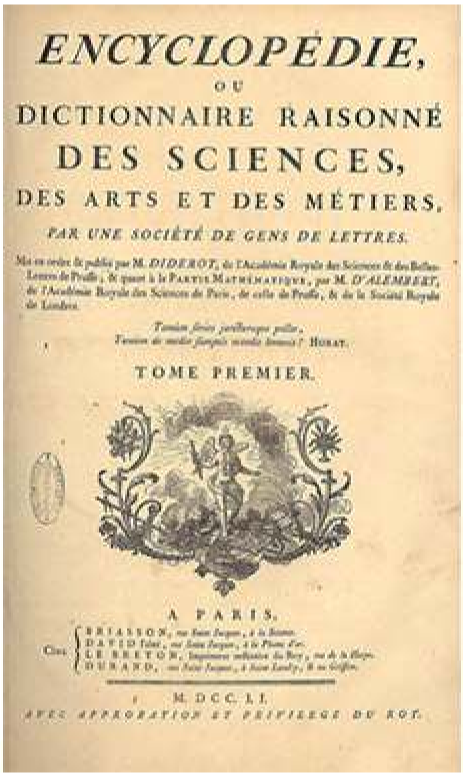
ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse ; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
HORAT.
TOME PREMIER.
A PARIS,
Chez BRIASSON, DAVID, LE BRETON, DURAND,
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

دېنس دیدېرؤ

د فلسفیانو دوښمنان خورا خواشیني او خشمېدلي ول. هغوي به لومړي پوښتني کولې چي دا فلسفه يي بیا څه بلا ده؟ او بیا به يي په ځواب کښي ویل: دا په ټولني کښي یوه داسي بلا راپېژرته شوې ده چي نهٔ کوم دؤد مني او نهٔ دستور، نهٔ د د ټولني سیاست ته غاړه ږدي او نهٔ يي دین ته. دا د داسي کسانو یوه ډله ده چي هر ډول ناپېریتي ته يي زړه وشي نو سرپه پرې نهٔ کوي.

مګر پخپله پؤهنګرده بیا د یوهٔ فلسفي پېژندنه په دې ډول کوله:

فلسفي خو هغه کس دي چي کرکه، دؤد، سرکوزي، ىَرم، یا په بله وینا هر هغه څه چي د ډېرو ماغزه يې غلامان کړي دي، تر پښو لاندي کوي. هغهٔ لومړي په ډاګه د خپل ځان په باره کښې چورت وهي، بیا ورځي د سپینو او سیده لارؤ لټون کوي، او پرته له خپلې تجربې او رېښتيني هیڅ هم په پټو سترګو نهٔ مني.

د لیتوال غورځنګ مېرمني

فلسفیان یوه ورؤرولي جوړه کړې وه. هغوي بېل بېل کسان ول مګر په یوه ګېډۍ کښي وبله یوځاي شوي ول. په برتانیي کښې مېرمني له سماوارونو او دېرو څخه څه نا څه لرې ساتل شوې وې. (که څه هم کنجرۍ به کله هم دومره ډېري لرې هم نهٔ وې) په فرانس کښي بیا د

فلسفیانو لویې لویې ناستې او غونډې به په سالونونو کښې ترسره کېدلې. په دغو سالونونو کښې به د دواړو جنسونو ترمنځ په ازاده توګه د اندیالی او پوهنې اترې او ورسې کېدلې. زیاتره به د ناستې مشرې هم یوې مخورې مېرمنې کوله.

که څه هم په فرانس کښې اندیالې یوازې او یوازې د نارینو کار نه و مګر بیا هم د نجونو په پرتله زیاتره به هلکانو دې ډګر ته رادانګل. پخپله دایډېرو د ښځمنو خورا درناوې کولو او وېل به یې چې هغوې ښې اورېدونکې دې ځکه چې ډېر ښه غوږ ږدې. هغه به وېل، د ښځمنو د ګډون له کبله ډېرې وچ او ځیږه ګایونه هم خورا نرم او خوندور شې. مونږ ورو ورو له هغوې څخه د ورسې او اترو چل او ډول زده کوو. پسته بیا دغه کړه وړه زمونږ په لیک کښې هم راڅرګند شې او وځلیږې.

د مادام جیوفرین سالون

سالونونه به د **بارون دې هولباخ** او **هېلویتیس** غوندې فلسفیانو په کورونو کښې هم لګېدل. نورتېول سالونونه د مېرمنو ول. په دوې کښې میمه دو دیفاند، میمه جیوفین، میله دې لا ایسپیاس او میمه نېکر ډېرې نامتو وې. یو سالون چلول خورا هوښیارې او چل غوښتلو چې اندیالان او لیکوالان پکښې خوښ او ماندوره واې او هم یې پوره پوره درناوې شوې واې. د پوهنګرده یا *Encyclopedie* د لیکوالانو ټولې به هم په لومړې سر کښې په همدغو سالونونو کښې پله راغونډېدلو او په همدغو ځایونو کښې یې په کار یې پیل وکولو.

د دغو مېرمنو کار یوازې سالونونه چلول نه و. بلکې په هغوې کښې ځینه ځینه ډېرې تکړه اندیالانې او لیکوالانې وې.

میمه دي ایپیني (۱۷۲۶ – ۸۳) یوه تیټکۍ، کمزورې مېرمنه وه مګر سترګۍ به یې هر وخت ځل وهلۍ. هغې تر ډېرو کلونو ولټایر او دیدېرو په خپلې مینې کښې وساتل. بیا هغه په فرېډریک مېلکویر فون ګریم (۱۷۲۳ – ۱۸۰۷) باندي مینه شوه. هغې ته روسو هم ډېر خوند ورکولۍ که څه هم د هغۀ د ژر خشمېدلو د خوي هم ښه ورته پته وه.

میمې دي ایپیني به د ګریم د په مهالنۍ **د لیکوالۍ تپال** یا (*Correspondence Litteraire*) په کار کښې ښه غوښنه ونډه اخیستله؛ لیکنې به یې ورته کولې، په تیاتر او لوستنیو، به یې بیاکتنې کولې، او هم به یې په چوڼچ *(Economy)*، سیاست او فلسفې په هکله کښل او ورسره ورسره به یې کله کله سندرې او بدلې هم لیکلې. کله چې به ګریم کومې خوا ته په یانه او مزله ولاړو نو د مهالنۍ چارې به هغې او دیدېرو ترسره کولې.

مارکوسې اېمیله دو چاټېله (۱۷۰۶ – ۴۹) تر ډېرو کلونو د ولټایر اندیواله او اینجل وه. دوي په کال ۱۷۳۳ کښې وَبله ملګرتیا شوه کله چې ولټایر ۳۹ کلن ؤ او هغه ۲۷ کلنه وه. دا تر اتۀ کالو واده شوې مېرمنه وه او درې کمکیان یې لرل. پسته له هغې ښځه یوه داسې پوهیالۍ ښځه جوړه شوه چې په هرڅه پوره وه. هغې الجبر ولوستلۀ. هغې نه یوازې نیوټن فرانسوي ته وژباړلۀ او له ولټایر سره یې کار کولۀ، بلکې ځان له یې د ساینس په هکله ډېرې په زړه پورې لیکنې هم وکولې.

په ۴۳ کلنۍ کښې هغې نوې مین، ۲۷ کلن مارکوس دي ساینټ لامبرټ وموندلۀ او ورڅخه بلاربه هم شوه. که څه هم ولټایر د هغې خورا ډېره وزله کوله مګر له زېږون وروسته ډېره ژر هغه مړه شوه. ولټایر د هغې په مړینې ډېر غمجن ؤ. هغه به ویل « ما د ۲۵ کالو ملګرې وبایلله. هغه یوه تکړه سړې ؤ مګر یو خلېت یې لرلۀ چې هغه ښځه وه .»

لوستونکي او بندیزونه

فلسفیانۀ به لیکل د چا لپاره کول؟ په لومړي ګام کښې هغوي د خپلۀ ملګرۀ فلسفیانۀ لپاره لیکل چې په یوه جهاني جال کښې وَبله پیېلي او تړلي ول. مګر له دې سره سره په اولس کښې هم د هغوي لوستونکي په چټکۍ زیاتېدل. که څه هم په اینګلستان او هالنډ کښې بندیزونه نه ول مګر په نۀره اوروپا کښې هغه د یوې وېرونکې درستې په تۀګه د اندیالانۀ په چپه کارول کېدل. هرې چاپوني او خپروني به د سرکار لخوا اجازې ته اړتیا لرله. په فرانس کښې کوټوالان ډېر ژر په دې پوه شول چې د لوستنیۀ (کتابونۀ) سوزول ګټه نۀ کوي بلکې لا یې نامتو کي او بیا یې په پلۀر کښې هم زیاتوالي راشي. نۀ د سوزولۀ پرځاي به ښه دا وي چې پلورونکي او چاپوونکي بندیان شي او لوستني یې ولکه شي. په دې تۀګه به د هرچا خولې بندې شي.

ساینس او رغا

په رغا *(Industry)* او تیخنیکپۀهنه کښې نوي کارونه د سکاټلنډ له لیتوالي سره تړلي ول. سکاټلنډي جېمز واټ (۱۷۳۶ – ۱۸۱۹) یو تَوبش اینجن *(Steam Engine)* جوړ کړۀ چې ډېر چټک او کارندۀ ؤ. د هغۀ ځواک مېچلۀ لپاره یې د اس زۀر یا (*Horsepower*) یاوي *(Unit)* هم دۀد کړۀ. د مشین پېر هغه مهال پیل شۀ کله چې د برتانیې په ډاربیشایر کښې د تَوبش د ځواک

او د اوسپنې د بټيو تر منځ نيژدېوالي رامنځ ته شو. په دې سره برتانيه د رغااوښتنې *(Industrial Revolution)* منځې *(Centre)* شو. جېمزواټ به ويل، « زموږ هيواد د نړۍ کارهټ *(Workshop)* دي »

جېمز واټ

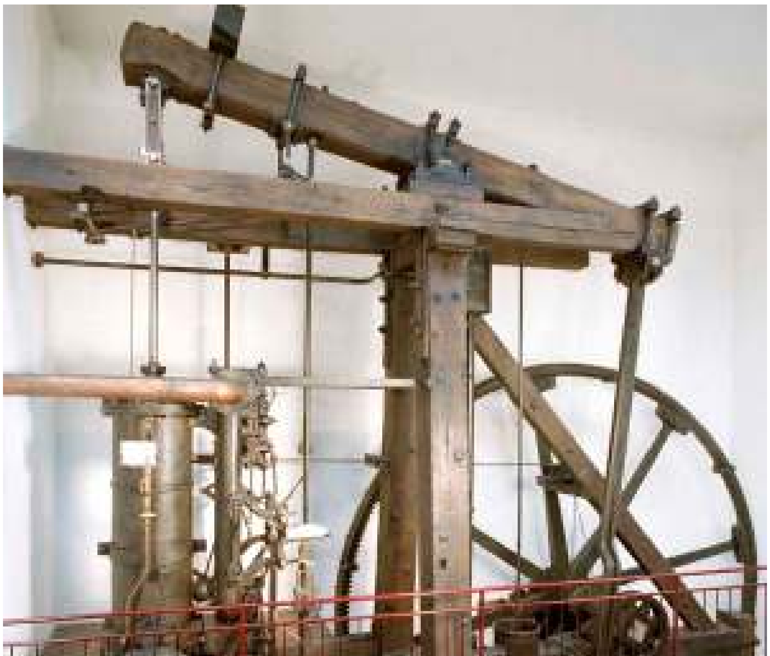

د جېمز واټ توښ اينجن

پۀ هنګرده (*Encyclopedie*)

د لیتوالي تر ټولو زیاته له کریشمې ډکه زېږنده او اغېزناک یادګار پۀ هنګرده (*Encyclopedie*) ۀ. په لومړي سر کښې دا د ایفرایم چېمبرس د سایکلوپیډیا، چي په ۱۷۲۷ کښې په اېډنبرا کښې خپره شوې وه، د ژباړې او بیاکتنې په توګه پیل شوه. دېنیس دېدېرو او **ژان لې روند دي الېمبرت** دې کار ته ملا وتړله.

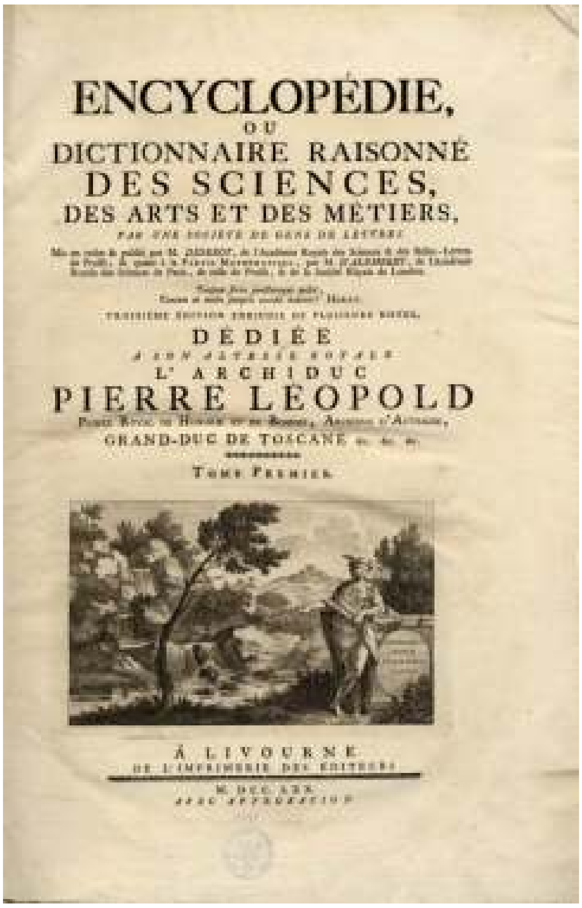

پۀ هنګرده

د پۀ هنګردې لومړي ټوک (ټولنګرده، یا د پۀ هنې، هونرونۀ او کارونۀ د شننې کاموس) په کال ۱۷۵۱ کښې راوَوتلۀ. په پورې کېدلۀ یې ۲۰ کاله تېر شول. کله چي بشپړ شۀ نۀ ۷۲،۰۰۰ بېلابېلې لیکنې او ۲،۵۰۰ انځورونه پکښې ول.

دي المبرت یو شمېرپۀه ۀ نۀ ځکه به یې همېش ډېر درناوي کېدلۀ مګر په ټۀلنګرده باندي زیات کار د دیدېرۀ لخوا ترسره کېدلۀ. دیدېرۀ په د لیکوالانۀ په راپیدا کولۀ کښې خورا بریالي ۀ. په دغۀ لیکوالانۀ کښې د مۀنټېسکۀ، ولټایر، چارلس دکلوس، روسۀ، سامویل فورمي، دي

هولباخ، مورلي، اندرې تیوفیل دي بوردیو، جاکس دي واکانسمن غوندي فلسفیان هم ول. وروسته له هغه سره چوالیر دي جاژکورت (۱۷۰۴ – ۹۹) مرسته پیل کړه چي پخپله تازه د لیتوالي غورځنګ ته راغلي ؤ او یو نۀ ستومانه کېدونکي مېړني ؤ. هغه د دیدېرؤ غوندي پخپله هم په سلګونؤ لیکنې وکولې او ورسره ورسره به یې د هغې ډلې د کار څارنه هم کوله چي د لیکنؤ په اوډون او سریښتي کښې بوخته وه.

ژان لي روند دي الیمبرت

پؤهنوَنه *(Knowledge Tree)*

دي المبرت چي د پؤهنګردې لپاره کومه لومړنی کښنه وکوله په هغې کښې یې ولیکل چي زه به لوستونکؤ ته د پؤهنې د بېلابېلؤ څانګؤ په هکله یوه کتنه وړاندي کم او دا به هم ورته جوته کم چي دغه څانګې څنګه د یوې ونې غوندې په تنه او ولیؤ کښې ببرته وبله یو کیږي. دۀ د دغۀ کار لپاره هغه انځور وکارولؤ چي پخوا یې بېکن کرښنه *(Diagram)* کړې وه او بیا وروسته چامبر په پخپلي سایکلؤپیډیا کښې اچولي ؤ. المبرت به ویل: د بېکن غوندي زه هم دا باور لرم چي د پؤهنې بېلابېلي څانګې نبغ په نېغه د دماغ له وړتیاؤ او ځواکونؤ سره تړلي او اخښلي دي.

مګر سره له دې بیا هم کله کله داسي کېدلاي شي چي زموږ هؤش او سَدبَد د ریښتینی موندني لپاره لاره پیدا نه کړاي شي او ناسمه لاره برابر شي. په پؤهنونې کښې د کلیسا دودیزؤ اندونؤ ته په درنه سترګه نۀ کتل کېدل او د پؤهنې په کتار کښې ډېر کښته ځاي ورکړ شوي ؤ.

د تاریخ «سترترین مېړني » څوک دي؟

المبرت په خپلې لومړنۍ کښنه کښې دا هم ولیکل چې د تاریخ « سترترین مېړني » باچهان او سوبه وال نهٔ دي بلکې پوهان او فلسفیان دي. المبرت وایي چې دغه مېړني د بېکن، ډېکارټ، نیوټن، لاک، ګالیلیو، هاروي، هوینز، پاسکل، فونټېنلې، کوندیلاک، مونټېسکو او روسو غوند کسان دي. دوي وشړل شول او ورټل شول، مګر بیا یې هم د راتلونکي کول لپاره په یوازي سر جګړه وکوله. دوي د خپل همځولي کول لخوا سپک شول مګر نوي کول یې پرځاي او پوره پوره درناوي وکولو.

د اوستکارۍ، کاریګرۍ او پونګۍ ستاینه او لوئینه

په پوهنګرده کښې د کاریګرۍ، اوستَکارۍ، میستریټوب، ترکانۍ، اوبدني، خټګرۍ او ورسره ورسره د پونګۍ او بنجاریټوب خورا ډېره ستاینه او لوئینه وشوه. په پوهنګرده کښې د دغه کار لپاره ځان ته ګوَښې یوه پراخه او اوږده برخه ټاکل شوې وه چې سرلیک یې **توکي** *(Material)* وُ. پوهنګردې له ساینسونو او هونرونو سره سره اوستَکارۍ، کاریګرۍ، پېښو، دندو او کارَندتوب ته هم پوره پوره پاملرنه وکوله.

دیدېرو، چې پخپله هم د یوهٔ پَښ زوي وُ، دغه کار ته ډېره پاملرنه کوله. هغهٔ په ټول فرانس کښې ګرځیدله او کوز پاس وګرځېدلو او له کاریګرانو، پېښانو، ترکانانو او نورو بېلابېلو میستریانو سره به یې مرکې، غورې او اترې کولې او د هغوي د کار او دندې په باره کښې به یې اګاهي راغونډولې. دیدېرو به ویل، « ما به هغوي ته زارۍ او جګۍ کولې چې زما لپاره یوځل خپله ټوله درسته، سامان او اوزار راغونډ کي او زما مخې ته دي یې کښېږدي چې زه یې کرښني (*Drawing*) وکاږم.

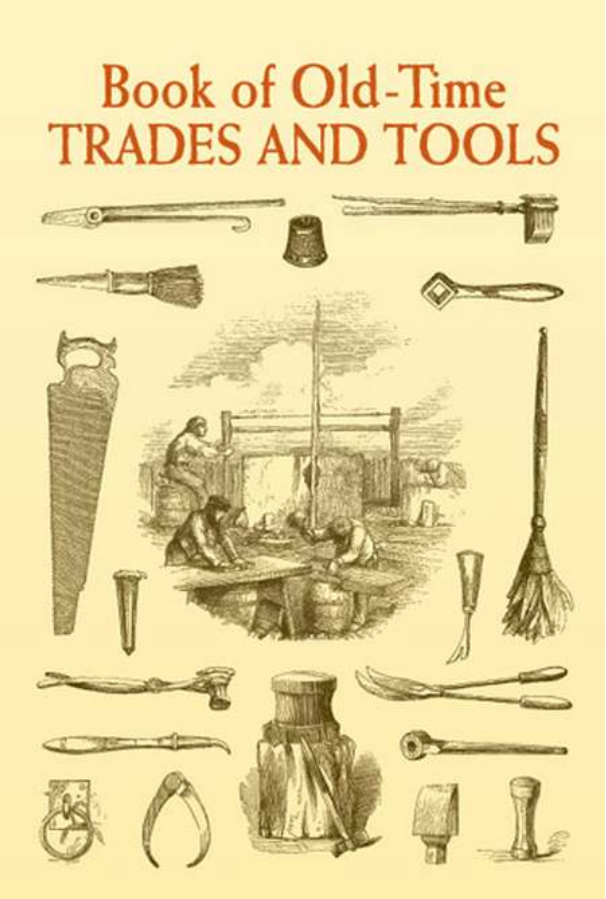

پوهنګرده په دې وتوانېدله چي د فرانس اولس ته په ډېره اسانه توګه د کاليو، جوړابو، پيزار جوړولو رانيولې بيا تر ډوډۍ پخولو هر څه وروښيي. لنډه دا چي داسي هيڅ کار، دنده او پېښه نهٔ وه چي په پوهنګرده کښې يې په هکله اګاهي شته نه وه. تر دې پخوا به ليکنې د داسي کارونو په باره کښې کېدلې چي د وګړو لپاره به يې په ورځني ژوند کښې هيڅ ښَمر نهٔ لرلو. مګر پوهنګردې د ليکنو او کښنو ډَول ډال او لوري لوُدن بېخي بدل کړو.

په پخواني فرانس کښې هم اوستکارانو کاريګرو او ميستريانو ته په ټيټه سترګه کتل. د هغوي هونر ته بېخي د هونر په سترګه نهٔ کېدل. ديدېرو به ويل،

« څومره بده ده، کوم کسان چي د زياتې ستاينې او لوُينې وړ دي هغوي ته په ټيټه سترګه کتل کيږي. له يوې خوا موږ غواړو چي هغوي دي په خپلو کارونو او دندو کښې لګيا اوسي او زموږ اړتياوې دي پوره کوي او له بلې خوا ټولنه له هغوي څخه کرکه کوي.»

د بري څوکه

د پوهنګردې غوټو غوټو او درنو درنو ټوکونو د ټولنې پوړته پوړ باندې خورا ژوره اغېزه کړې وه. په دې باره کښې ولټایر یوه لنډه کیسه ولیکله. دغې کیسې جوته کړه چې پوهنګردې د ټولنې په ودانانو او بډایانو او ان پخپله په باچا باندې څومره غېزه کړه ده. کیسې داسې لیکي:

*« یوه ورځ مائیکر باچا ، **لویي پینځلسم** ، له خپلو نیژدې دوستانو سره ډوډۍ خوړله. دوي د بېلابېلو کیسو او پېښو په باره کښې غږېدل. په دې منځ کښې د ښکار لوبه وچېړل شوه او وروسې یوه پکښې وویل چې د توپک باروت څنګه جوړېږي. د باروتو په جوړولو څو هیڅوک نه پوهېدل. باروت څه ډېر نور داسې توکي هم ول چې هیچا یې په باره کښې اګاهي نه لرله. د بېلګې په توګه د رانۍ بارخوګان چې په کوم سینګار او سورخي د سرو اننګو په شان ښایسته ول، او د هغې په ښکولو ، سپینو او مهینو لېنګو چې کومې وربښمینې جوړابې وې هغې ته پته نه وه چې دا څنګه او له څه څخه جوړیږي.*

په دې منځ کښې، په دوي کښې یوه کس غږ وکولو چې موږ د خپلو پونښتنو ځوابونه یوازې او یوازې په پوهنګردې کښې موندلای شو. چې دا یې واورېدل نو یوه نوکر په زغرده ور ترپ وهل او په تلوار او د په د سترګو په رپ کښې یې پوهنګرده ورته راوړه...

په پوهنګردې کښې دوي ژرژر باروت، سورخي سینګار، سرسنه، وربښم ، اوبدنه وموندل. وروسې نو دوي ډله په بېلابېلو ټوکونو باندې وبله راغونډ شول. لنډه دا چې هرڅه چې د دوي پکار ول هغه پکښې ول. کومو کسانو چې کانون لوستلو هغوي پکښې د کانون په هکله اګاهي وموندله. باچا ته بیا پکښې د خپلو واکونو په هکله اګاهي څرګنده شوله. کله چې دوي ټول د پاڼو په اړولو اړولو لګیا ول، یوه لوي خان، چې کومتې دي سي نومېدلو، باچا ته وویل:

« باداره، موږ ډېر بختَور یو چې ستا په باچهي کښې وګړي د هر هونر او پوهنې زدکړه کوي او بیا خپله پوهنه راتلونکي کول ته پربږدي. په دې کښې خو هرڅه شته، د یوې ستنې له جوړولو رانیولې بیا ستا تر سترو سترو توپونو پوري. هر ډول توکي، له ببخي کوچني څیز څخه رانیولې بیا تر ببخي لوي پوري...

په فلسفیانو برید

داسې هم نو نه وه چې د پوهنګردې هرڅای هرکلي شوي ؤ. کوم فلسفیان چې دغه ستر کار لګیا ول له ډېرې سختې غندنې او یرغل سره مخامخ ول. د ابلي فربرون، چارلس پالیسوټ او

جېکب نيکولس موريؤ غوندي ليکوالانؤ په پؤهنګردۍ پوري ټؤکي او هنکونه وليکل او جېسوټي مسهيانؤ بيا تؤر ولګولؤ چي په پؤهنګردۍ کښې چي هرڅه ليکل شوي دي هغه له نؤرؤ سرچينؤ څخه غلا شوي دي. په کال ۱۷۵۲ کښې د ګردپؤهنې د لومړينؤ دوؤ ټوکونؤ له خپرېدلؤ وروسته د فرانس په باچا باندي دا ومنل شول او هغه اړ ايستل شؤ چي په پؤهنګردۍ باندي چورلټ بنديز ولګوي.

په کال ۱۷۵۷ کښې يوۀ جورناليسټ چي فرېرؤن نومېدلؤ د بنديزونؤ د څانګي مشر چارواکي، مېلشربر، ته وويل چي ډيدېرؤ يو ډېر چالاک او بدنامۀ کس دي. ورته ويې ويل چي هغه د يوې ګډوالي (*Company*) د سرمير دي او د يوې داسي ټؤلني مشر دي چي ورځ او شپه په چلونؤ او چلوټؤ لګيا ده.

په کال ۱۷۶۰ کښې پاليسوټ يو هَنک (*Comedy*) وليکلؤ. د دغه هَنک نوم ؤ، **فلسفليان،** چي روسؤ يې د يوۀ ځنګلي بيزؤ پۀ بڼه پکښې ښؤدلي ؤ او همدا شان يې هېلويټيس، ډيدېرؤ او دکلوس هم د نؤرؤ بؤډَګانؤ په بڼه ښؤدلي ول.

هغۀ به د دغؤ فلسفيانؤ په هلکه ويل: « دغه د بېلا رې شويؤ کسانؤ يوه ټؤله ده چي ساده او وزګارې نېځې تېرې باسي او ډېرې غټې غټې باتې ولي. »

د کال ۱۷۵۸ کړکيچ

په کال ۱۷۵۸ کښې ديـ المبرټ د پؤهنګردۍ لپاره د سويس د غورېدونکي ښار، جنېوا، چي په هغۀ وخت کښې ځان ته يو دولت ؤ، په هلکه يوه ليکنه وکوله. په دغې ليکني کښې هغۀ ويل چي که په جينېوا کښې له تياتر څخه بنديز پورته شي نؤ دا به ډېر ښه کار وي. په همدغې ليکني کښې هغه د دغه ښار د ملايانؤ او شيخانؤ په وچؤ وچؤ او بېخوندؤ بنديزونؤ هم نيوکې وکولې. دغؤ نيوکؤ په فرانس کښې هم ديندوسته کسان هم راوَپارول او پاي دا شؤ چي پارليمان پؤهنګرده ناکانونه کړه.

المبرټ، چي د پؤهنګردۍ سرېښته ګر يا (*Editor*) ؤ، اړ شؤ چي له خپلې دندې لاس په سر شي. له هغه وروسته نؤ ټؤله چاره د ښاغلي ډيدېرؤ په غاړه شوه.

په کال ۱۷۵۸ کښې چي د هېلوېټيس په ليکنې ، اروا، باندي کوم شؤر را پؤرته شؤ او په دا بل کال چي د ډيدېرؤ په پؤهنګردۍ باندي کوم بنديز ولګېدلؤ هغؤ فلسفيانؤ ته د تاوان په ځاي ګټه ورسوله. ولټاير چي هرڅومره چيغې او سورې هغوي ته ووهلې چي په يوه ګوند کښې دي وَبله راټؤل شي مګر راغونډ نۀ شول. مګر اوس چي د دوښمنانؤ لخوا ورباندي زؤرنه (*Pressure*) راغله هغوي بله لاره نۀ لرله بلکې اړل ول چي وَبله يو شي. غندونکؤ هغوي د تباه کولؤ په ځاي لا نؤر هم ځواکمن کړل.

مالېشېربېس – يا « مؤنسيور ګيلاومې»

د پوهنګردې لیکوالان ډېر بختور ول چي کله کړکېچ د دوي ټوله کار او زیار له تباهۍ سره مخامخ کړۍ په همهاله مهال د دوي یو ملګري، **مالېشېربېس،** ته د خپل پلار، چي د فرانس نوي چانسلر ؤ، لخوا د بندیز ځانګې، (*censorship*)، مشر وټاکل شؤ. **چړېټین – ګیلاومې لاموېګنوېن دې مالېشېربېس،** (۱۷۲۱ – ۹۴) د یوۀ ازاد اندیال په توګله یوه اوږده او ځلېدلې دنده ترسره کړه ځکه چي پخپله یو ډېر باتور لیتوال هم ؤ. که چیري **مالېشېربېس** نه واي نؤ د پوهنګردې لیکونکؤ به هیڅکله دومره زړَورتیا هم نهٔ وه کړې ان چي خپل اند او سؤچ پرګنؤ ته څرګند کي. **مالېشېربېس** به په خپله هم ویل، « ما د یوۀ وخت لپاره د فرانس په بندیزځانګه کښې دنده ترسره کوله. خو ما به ازادې وینا او ازاد سؤچ کلکه او پخه ګرؤهه لرله. ډېر کله داسي هم وشول چي **مالېشېربېس** به دیدبرؤ او دي المبرت ته د پردې له شا په پټه پټه پنا ورکول او هغوي به یې ژغورل. کله چي په کال ۱۷۵۲ کښې یوې شاهي وایې (*Decree*) د پوهنګردې په لومړنیؤ دوؤ ټوکونؤ بندیز ولګولؤ او د هغې د نؤرؤ ناچاپه برخؤ د ولکه کولؤ لټون یې پیل کړؤ، نؤ **مالېشېربېس** ته بلنه ورکړه چي خپل ټؤل لیکلي توکي په خوندي ترین ځاي کښې پټ کي. او دا خوندي ترین ځاي د **مالېشېربېس** خپل کؤر ؤ.

مالېشېربېس

د باچا لپاره او د باچا په چپه

کله چي په کال ۱۷۷۱ کښې باچا پارلیمان د کانون رغونې له واک څخه بېبېرخې کړؤ او پرځاي یې خپله « هسکینه جرګه » یا (*Superior Council*) وټاکله په هغې باندي **مالېشېربېس** خورا وَخشمېدلؤ او په پرځاي یې د ټؤل میلت جرګه راوبلله. د لرغونې واکمنې په وروستیؤ کلونؤ کښې چي هغه د سَمَونؤ لپاره کومې هلې ځلې ترسره کړې او کومې ستړیې چي یې وکولې د هغه نوم هم د فرانس په هغؤ کسان کښې یاد شؤ چي اولس به ډېره زیاته مینه ورسره کوله.

هغه په کال ۱۷۷۵ کښې د باچا، لوي شپاړسم، په وزیرانو کښې یو وزیر شو. که څه هم هغه د شاهي کورنۍ خسمانګر و مګر بیا به یې هم پخپله ډېرساده کالي اغوستل. هغه ډېر لېوال و چې په چوچ (*Economy*) کښې سَمون راولي. مګر کله چې پوه شو چې شاهي دربار هیڅ ډول سمون نۀ خوښوي نو هغه پخپله له سرکاره ګوښه شو.

د موئنسیور ګیلاومې هپې (*Adventures*)

مالېشېربېس چي کله له سرکاره ګوښه شو نو یې د چورت او اند خپلواکي لا زیاته ځواکمنه شوه. اوس نو هغه ښه پوره وخت لرلو چې له کومه کاره سره یې زیاته مینه لرله همهغه کار ته ډېر ډېر وکوي. او دا کار و بوټپوهنه (*Botany*) چي دي ښځي پرې مین و.

کله چي هغه په خپل کور کښې ګوښي ژوند غوره کړو نو یې هلته د فرانس تر ټولو ښکلي او لوي باغ وکرلو او ورسره ورسره یې د بوټپوهنې په باره کښې څلوېښت بېلابېل ټوکه ولیکل.

په کال ۱۷۷۱ کښې د **مالېشېربېس** ماندیني له کور سره نیژدې په ځنګله کښې په خپله ځان په ټوپک وَوژلو.

مالېشېربېس دا پخه او ټینګه ګروهه لرله چي د باچا په ګډون هر وګړي دي کانون ته غاړه کښېږدي او هم دي د کانون له ګټو او ښېرمه برخَمن شي. هغه به ویل، « د همدې ګروهې له کبله له اوښتني (*Revolution*) وروسته زه بېرته هیواد ته راستون شوم چي د پخواني باچا کانوني ژغورندوي (*Defence lawyer*) شم. مګر د دغه کار پایله دا شوه چي پخپله د **مالېشېربېس** هم په تخته دار (Guillotine) باندي غوڅ کړ شو.

دېنیس دیدېرو

دیدېرو چي د لیکلوست او هونر کومه لاره نیوله وه هغه یې پلار ته یو ګډوډ او بې سرېښتې کار برېښېدلو. مګر پخپله **دیدېرو** هم خپل ځان یو لیکوال او هونرمند ښکاره کېدلو او هم یې د خپل پلار، چي یو تکړه کاریګر و، ډېر درناوي کولو. هغه په دې ګروهه و چي لیکوالي پخپله یو کار او پېښه ده چي خورا زیات ربړ او کارنده تۆب غواړي.

په دیدېرو خپله یوه خور ډېره ګرانه وه چي مخ یې د یوې ناروغۍ له لاسه بیخوله شوي او هروخت به یې پزې باندي یو پوښ اغوستلو. له همدې کبله هغه د ټول ژوند لپاره ستۍ یا بېواده پاته شوې وه. یو بله خور یې، چي انګلیکه نومېدله، په خپله خوښه راهیبه شوه. مګر هغه وروسته لېونۍ شوه او بیا ډېره ژر په ۲۸ کلنۍ کښې مړه هم شوه. د هغه یو ورور چي دیدیېَر نومېدلو لومړي په کلیسا کښې **ابې** شو او بیا **کانون** شو.

هغه به د خپل ورور په باره کښې ویل: « *مسیهیان چي کوم څیز ته ښه ایوانجېلیکي (Evangelical) وایي هغه هیڅ هم نۀ دي بلکې د بد بوي او وروستوالي یو چل دي. دیدیېر به یو ښه ملګري او یو ښه ورور و که کلیسا د هغۀ د خوي دا ښه اړخونه تر پښو نۀ واي لاندي کړي*»

د مینې پټ تاریخ

په کال ۱۷۴۲ کښې دیدېرؤ له نېستمنې مګر ډېرې ښکولې انتونې چامپیون سره په پټه وادۀ وکولؤ ځکه چې د هغۀ د پلار خوښه نۀ وه. د دوی نۀر ټۀل زارۀ (اولادونه) کمکلي مړۀ شول مګر یوازې یو زوی، چې انجیلیک نومېدلؤ، ژوندي پاته شؤ او ابلؤغ (بالغ) شؤ. د هغۀ د نؤرؤ دؤستانؤ په اند، میمه دیددېرؤ یوه نازکه نۀ بلکې یوۀ شؤخه او سرابښه ښځه وه. مګر پخپله دیدېرؤ له هغې سره ترپایه وفا پاللــه.

په کال ۱۷۵۵ کښې هغه د مینې یو ځل بیا په مینې کښې لاهو شؤ کله چې یې په سوفي ولاند باندې زړه وبایللؤ. هغۀ به د هغې په باره کښې داسې ویل، « د نؤرؤ کسانؤ په اند دا یوه ۴۰ کلنه ستۍ (ناواده شوې) ښځه ده. خو زه په سوفي کښې د یوۀ نارینه او یوې ښځمنې ټۀل ښه خویونه او کړۀ وړۀ وینم. هغه چې کله هم وغواړي نؤ یو نارینه یا مېرمنه کېدلای شي.»

هغۀ به د هغې سپین او نبغ ویل ډېر خوښول. د هغوی دواړؤ تر منځ پاو پېړۍ (۲۵ کاله) ټینګه مینه وه کله چې هغه په ۶۸ کلنۍ کښې مړه شوه.

دیدېرؤ د هغې په مړینې ډېر ویرژن ؤ او ویل به یې، *«اروا د یوې غارې په شان ده، چرته چې نبه او بد دواړه ډوله ژوي اوسي. بد کسان د دغې غارې خولبوي لرې کوي او بد ژوي ورڅخه راخوشي کوي. مګر نبه کسان بیا اپوټه یوازې نبه ژوي ورڅخه راخوشي کوي.»*

دیدېرؤ او د هغۀ دؤستان

دیدېرؤ به ویل: « زه یو ډېر ژبه ور او بیانګر اینسان پیدا شوی یم.» هغۀ یو دومره زیات هوسناک کس ؤ چې خپل ځان یې هېر ؤ. هر څه یې خوښېدل او ورسر مینه یې ښؤدله او هم یې تر ډېره بریده د هرڅه په باره کښې یوه کسنه (*Theory*) هم لرله. ټۀلؤ به ویل چې دیدېرؤ یو نۀ درېدونکې غږندوی دي. کله چې یوه کیسه وچېړل شي نؤ هغۀ په پرلپسې تؤګه د کوټې په نس کښې ګرځي راګرځي د خپل سروېښتان په ګوتؤ کښې مروړي او ږغیږي.

هغۀ به ویل:

« زه چې هرڅه کوم، لولم، غبرګون نبیم، لیکم، په چورت کنبې ډوبېږم، اورم، ګورم او هؤنبن کوم دا ټۀل یوازې او یوازې د خپلؤ ملګرؤ او دوستانؤ لپاره کوم. که له ما سره نۀ هم وي بیا هم زما ټۀله مینه او تپاک د هغوی لپاره وي. زه په پرلپسې تؤګه د هغوی د خوشالۍ چورتونه وهم... ما خپل ټۀل سَدَبَد او خپلې ټۀلې ورتیاوې تر هغوی ځار کړې دي؛ نؤ ځکه خو کله چې زه ږغا کوم او یا د یو څه

په اړوند خپله انځورنه نبیم نۀ یو څه نا څه زیاتوالي پکښې وي چي کله کله خو یې زما دغه نامنندویه دۀستان ما ته پېغۀر هم راکوي.

پۀ هنګرده څه ده؟

دیدېرۀ په خپلې یوې نامتو لیکنې کښې چي سرلیک یې ۀ، «پۀ هنګرده »، و لیکل:

«Encycloypedie د یوناني ژبې تکي دي چي مانا یې ده، « د ګردې پۀهنې تر منځ تړاو ». د مځکې پرمخ چي څومره پۀهنه شیندلې او لوستې پرته ده موږ غواړو چي هغه ټۀله په پۀهنګرده کښې راغونډه کو او لواړه (general) پوله پټهې او جوړښت یې هغۀ اینسانانۀ ته وړاندي کو چي په دې پېر کښې له موږ سره یو ځاي ژوند کوي او هم یې وَهغۀ کولونۀ ته پرېږدو چي موږ وروسته ژواک کوي. په دې تۀګه به د تېرۀ پېړیۀ پۀهه د راتلونکۀ پېړیۀ په ښَمر هم ورشي.

یوازي په یوۀ فلسفي پېر کښې دا هڅه کېدلاي شي چي پۀهنګرده ولیکل شي... پکار ده چي د هر څیز ولټول شي، رېغا وربانديِ وشي او د چا خوښه که یې نۀ وي پکار ده چي څېړنه ترسره شي ... پکار ده چي موږ هغه ټۀل خنډونه ونړوو چي بنسټ یې په ریښتینی نۀ وي ولاړ، او هونر ونۀ او پۀهنې ته بېرته هغه ازادي او خپلواکي ورکوي چي بل هرڅه ګرانبها ده.

مځکینی پېړۍ خو چي څومره وس لرلۀ هغومره یې پۀهنه پرمخ بۀ هم تله. .. اوس نۀ زموږ د پېړۍ وار دي چي د دوي ټۀلې برياوې وبله راټۀلې کو او په یوې پېکرې کښې یې واچوو او بیا یې راتلونکي کول ته پرېږدو.»

ژان ژاک روسۀ (۱۷۱۲ ـ ۷۸)

روسۀ پیدا شوي ۀ د سویس په جېنیوا کښې چي هغه پخپله ځان ته یو داسي کوچني ښاري اولسي دولت ۀ چي شاوخوا لۀیې لۀیې کاتولیکي نوابی، سرداری او باچهی پرتی وې. د روسۀ مۀر د هغۀ تر زۀکړې لږ وروسته مړه شوه. هغۀ کومه دستوري زدکړه نۀ کړله ترسره. په ۱۵ کلنی کښې یوې کاتولیکي نوابې، مېرمن وارېنس، هغۀ ځکه تر خپلې پالنې لاندي ونیولۀ د هغۀ خپلې زدکړې پوره کي او کوندي کاتولیکي ګرۀهې ته واوړي.

وروسته هغۀ پاریس ته ولاړۀ او هلته یې له دیدېرۀ سره ولیدل. هغۀ پخپله لیکي، « کله چي زه په کال ۱۷۴۱ کښې پاریس ته راغلم نۀ ما په یوۀ سماوار کښې له دیدېرۀ سره ولیدل چېرته چي موږ دواړه د شترنج یوې لندارې ته ورغلي وو.»

روسؤ به د پوهنګردي لپاره ليکنې کولې. يوه ليکنې يې د سياسي چوڼچ *(political economy)* په باره کښې وه. د موسيکي په هکله يې بېلابېلې ليکنې وکولې. ډېر ژر روسؤ د پاريس د ساهو انديالانؤ په کړيؤ کښې ومنل شؤ، او ځايي فلسفيانؤ به ويل چې دي هم د هغوي له ټؤلي څخه يو کس دي.

د روسؤ چېلنج

روسؤ په خپلې لومړنی ستريٖ ليکنې، د هونرونؤ او پؤهنؤ په هکله څرګندونه يا *(The Discourse on the Arts and Sciences)* (۱۷۴۹) کښې د ليتوالي د بنستي ارونؤ سره ډغره ووهله او چورت او اند يوه داسي لاره يې غوره کړه چې وروسته چې د هغهٔ په ټؤلؤ وروستنيؤ ليکنؤ کښې ځليږي.

ورپسې د روسؤ په خپلې يوې بلې ستريٖ ليکنې ، د نابرابری پيل يا *(The origin of inequality)* (۱۷۵۵) کښې هم

ددې کتاب نورې برخی به ژر خپری شی

Download from:aghalibrary